

OLZSASZ SZÜLEJMENOV
SUMÉR ÉS ÁZSIA

BUDA FERENC FORDÍTÁSA

Egy kazah író-orientalista briliáns elemzése
a sumér és a török népek rokonságáról.

Az eredeti orosz nyelvű munka címe:

O. SZULEJMEŃOV: SUMER-NAME (Sumer — Mi 637)
tanulmány a szerző „Az i Ja” című könyvében,
Zsazusü, Alma-Ata, 1975.

Egy kazah író-orientalista brilliáns elemzése
a sumér és a török népek rokonságáról.

Az orosz eredetit BUDA FERENC fordította magyarra

Megjelent a FORRÁS című havilapban
(Bács-Kiskun megyei lapkiadó)

1. rész: 9. évf. 3. szám, 1977:23-50.

2. rész: 9. évf. 4. szám, 1977:21-50.

Kiadta: SZATMÁRI ISTVÁN

P.O.BOX "H", Garfield, N.J. 07026. USA.

1977

Készítette: TURÁN PRINTING AND BINDERY
P.O.BOX "H"
GARFIELD, N.J., USA 07026

ELŐSZÓ

Ki Olaszsz Szulejmenov és miért szükséges az, hogy sumér vonatkozású munkája a nyugati világ magyarsága számára elérhető legyen?

Szulejmenov fiatal kazah író és költő, aki történelmi, néprajzi és nyelvészeti tanulmányai során a dolgok gyökeréig hatoló alapossgal vizsgálta meg újra a sumér nép és az ázsiai török népek rokonságát. Elemzése és érvei elkerülhetetlenül azt mutatják, hogy ezek a népek egy töről fakadtak, közöttük rokonság áll fenn. Tanulmánya, mely „Sumér-name” címen „Az i Ja” (Zsaszusü, Alma Ata, 1975) című kötete második és befejező részét képezi, egyik legbrilliansabb munka, amely e téren valaha megjelent. Széleskörű elemzésben felhasznál írástörténeti, vallási, néprajzi és nyelvészeti összehasonlításokat. Bemutatja temetkezési szokások, vallási mitoszok, szimbólumok és elemi írásjelek azonosságát és fejlődési folyamatokat, elemzi a szóállomány egy részét, szótagokat, nyelvtani és hangtani egyezéseket. Véggövetkeztetésében a Sumér-türk kulturális rokonság tényének megállapítása elkerülhetetlen; véleményünk szerint a felsorakoztatott érvek bizonyító ereje sokkal tovább megy. Művének és módszerének példaként kell szolgálnia hasonló munkák számára.

Kifejezetten magyar szempontból is érdekes a munka, hisz a magyarság nemcsak az onogurokon keresztül van vérségi rokonságban a török népekkel, hanem az ezredfoduló körüli perzsa és arab kútfők sőt a Szent Korona alsó részében lévő vésett szöveg, és számos más érv miatt a magyarok is nagy részt török etnikumúak. Ezt fokozzák avar és hun rokoni kötelékeink. Kétségtelen azonban, hogy a sumér-uralaltáji rokonság magába foglalja a finnugor népeket is.

Szulejmenov a Szovjetunióban elismert költő és író, aki elnyerte a kazahsztáni Komszomol díját, továbbá az összszövetségi Lenin-Komszomol díjasa és az állami Kazah Köztársaság díjasa. Magyarországon is járt a közelmúltban. Új könyvében az „Az i Ja”-ban a már elévült, de mégis megmervült s ezért továbbra is mesterségesen életben tartott tudományos nézetek ellen szólal fel. Hogy útja nem sima, hanem nagyonis rögös, éppen a bevezető oldalakon leírt epizódból érzékelhető.

Dr. Érdy Miklós

Egy jöhiszemű olvasó könyve

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA

Olzsasz Szülejmenov szovjet-kazah költő (sz. 1937.) nemzedékének egyik legjelesebb képviselője. Műveit kazahul, oroszul s egyéb nyelvekre lefordítva Szovjetuniószerzte, de a határokon túl is jól ismerik. Nálunk Rab Zsuzsa műfordításai révén váltak ismertté és becsültté versei. Néhány éve — Gevork Eminnel, a kiváló örmény költővel együtt — Kecskeméten és Lakiteleken is megfordult. Kiemelkedő költői munkássága elismeréseként — többek közt az Össz-szövetségi Lenini Komszomol díjával és a Kazah SzSZK Állami díjával tüntették ki. Számos verseskötete után jelent meg Az i ja c. könyve, amelyet — a fűlszövegből idézve — „a szláv és türk régműlt írásos emlékeinek szentelt. Műfaja így határozható meg: történelem a költő szemével. A könyv következtetéseit vitára sarkallnak... föllép a tudományban leüledett sztereotípiák ellen. Új könyve a publicisztika és a lelkiismeretes nyelvészeti elemzés ötvözeté.”

Nos, következtek ezek után némi magyarázat és mentegetőzés. Legelőbb is: a könyv címét képtelen voltam magyarra pontosan lefordítani. Szójáték ez a javából, mégpedig többszörös telitalálat, de csak oroszul. Ugyanis az „Azija” szó értelme egybeolvasva: Ázsia. De három felé tagolva — miként a címben — az orosz abécé első és utolsó betűjének elnevezését is jelenti: Az i ja, vagyis képletesen — „Kezdet és vég” („magyarán”: alfa és omega). Ám ezzel még nincs vége, minthogy a „ja” így is értelmezhető: „én”. Tehát: „A kezdet és én.” S ha mindezeket túl az orosz mellé egy másik szláv — de türk eredetű — nép, a bolgárok nyelvét is játékba vonjuk („az” — én [bolgár]), eljutunk a negyedik rétegig: „Én és én.” Efféle bökkenőkre a szövegben is bőven akadtam. Úgy birkóztam meg velük, ahogy tudtam — ha másképp nem ment, hát magyarázattal. (Nem is szólva olyan esetekről, amidőn egyetlen orosz szó értelmezésekor a következő szótári jelentések közül választ-hattam: bezárás, bebörtönzés, fogság, börtönbüntetés, kötés, megkötés, következtetés, szakvélemény, véleményezés, vég, befejezés, záradék. Bizony, nem nyúlhattam vakon a kalapba, még ha káprázott is a szemem. Afelel viszont lépten-nyomon meg kellett bizonyosodnom, hogy prózát fordítani éppoly nehéz, mint verset.)

Az eredeti mű két — egymástól különálló — részre oszlik. Az első — „Sólymok és ludak” címmel — az Igor ének türk vonatkozásait elemzi. Ennek lefordítására a szláv filológiában s főleg az ószláv nyelvben való járatlanságom miatt nem mertem vállalkozni. (Remélhető, hogy nálamnál szakmailag képzetebb műfordítóink között lesz, aki ezt is elvállalja. Érdemes!) A második rész a sumér-türk nyelvi kontaktusok problémáival foglalkozik. Ez a téma önmagában is izgalmasnak ígérkezett, Szovjetunióbeli tartózkodásom ritkán adódó üres óráiban bele-beleolvastam. Végül nem tudtam letenni. Meg kell vallanom, nem csupán a könyv végkövetkeztetéseit ragadtak meg, hanem méginkább a tudományos aprómunkán is türelemmel és lenyűgöző felkészültséggel végigárasztó költői elme hatalmas szimultán-játéka. Olzsasz Szülejmenov könyve a minden irányban nyitott, dialektikus gondolkodás egyik legragyogóbb példája, amit valaha is olvastam. Tévedhetett egyben-másban? Ezt a szerző maga sem tagadja. Vitára sarkall? Nagyon is valószínű. Ám én úgy gondolom; a viták kíméletlen, de hasznos kotróhajóinak kirekesztésével

a humán tudományok eliszaposodott állóvízel a kákánál különbet továbbra sem teremhetnek.

Végezetül egy technikai megjegyzés: a könyv bőséges bibliográfiai és egyéb jegyzetanyagának közléséről folyóiratunk — sajnálatos, de közismert területi korlátai miatt — kénytelen volt lemondani.

BUDA FERENC

SUMER-NAME

Magát a lényegét szeretném elérni mindenben
Munkában, útkeresésben, a szív izadásában.

I. Paszternak

Geológushallgató koromban írogattam. Bevittem valami soronkövetkezőt az ifjúsági laphoz. A rovatnál senki ebédszünet. Ülök, várok. A magam embere lévén, már megengedhettem magamnak, hogy a házigazdák távollétében egy íróasztalt elfoglaljak.

Sapkás ember nézett be s engedelmet kért, hogy bejöhessen. Hajlottkorú, zavarodott, reménytelen. Engem státusbélinek tekintett. Nem kezdtem tiltakozásba, megszorítottam hideg és hiszékeny kezét. Föltehetően nem én voltam az első, akinek megmutatta műalkotásait: egy barnafedelű közönséges füzetet, amelynek lapjai a borítóéra emlékeztettek színük szerint.

Versek voltak, olvasható, kövér iskolás betűkkel. Néhány szónál különböző tintákkal és aláhúzásokkal kiigazították a nyelvtani hibákat. Versek, amennyire versek, ily rímekkel: — „futott” — „jutott”.

Akkoriban már nem soroltam magam a klasszikusok közé, s azért elegyedtem beszédbe vele, mivel szinte versengve zavarodtunk össze. Nem tartottam magam illetékesnek, hogy nyíltan kioktassam — élemedett ember volt, s én máiglan reszketek az akszakál színe előtt —, azon iparkodtam, hogy biztató példákat találjak a szövegben, találtam is.

Együttérzésem feltűzelte, szemlátomást erősödött. Félóra múlva már meg sem hagyott mukkanni, kezével hadonászott, s el-elfulladva magyarázgatta minden sor történetét, amire a szem rátévedt.

„Ézt a verset meg negyvenhétben állítottam össze, munkából jövet. Érti-e, rémítő hideg, köröskörül éjszaka, na én persze össze is állítottam!..”

„Érti-e, mért adódnak nálam a jó versek, mikor is jutnak az eszembe? Mért van ez így, he? Lehet, hogy fölhevül a fejem, azért?” — és a választ várta. S a választ elrekesztve tovább látázott. Művei teljes gyűjteményéből ítélve — nem gyakran moshatott fejét. Hogy ne mondjam — egyáltalán nem mosott. S hogy ez valamikor is megtörténik — becsülettel szólva — arra biz kevés volt a remény.

... Egy elírás fölött az előző olvasók mindannyian átsiklottak. Emlékszem erre a sorra: „tyomnij lesz sumer...” („Sötét erdő zúgott”).

Beszélik, hogy a tengerészek és az öregasszonyok a babonások. Nekem inkább tetszik a tengerész-hasonlat.

Bemártottam a tollat és átjavítottam, visszaadván az ő szövegének a helyes „sumer”-t, magamnak pedig — amint ez később kitűnt — elvettem az ő hibáját — sumer. Meglehet a sorsát is. (Éz a hiba évek múlva álmatlan éjszakáimmá válik, senkinek nem kellő ezernyi kéziratlapban megtestesül, könyvek és szótárak százain vonszol keresztül, megfoszt szerelmektől, baráti aszталatoktól és költészettől.)

Hurcol engem a hiba úttalan utakon, betuszkol dolgozószobákba, ahol egy órára érkezett alkalmi emberek ülnek, amíg a tudomány ebédel, s tollak kopjával egyengetik az én anélkül is agyonsebzett Suméromat. Hiba ez —, mondják ők, a babonátlanok — hasztalan summogsz. Ez a legjobb esetben is — szürkület (oroszul: szumerki). Nem, mondom, ez — Szibir. Mi vezet bennünket kanyargós ösvények iránt? Mi vonszol le a betonról a poros dűlőútra? Egy lakatlan szigetet az Aral tócsájában könnyebb fölfedezni, mint az Atlantikumban.

A tévedés joga

Egy februári este, hatvannégyben, a Moszkva Szállodából telefonálok. Húsz perc múlva belépek a Lavrusinszkij köz 17. számú ház bejáratán. V. V. a dolgozószobájába vezetett. Egy tudósember félhomályos, meleg dolgozószobája. Megvitattuk az időjárás esélyeit (hóviharok várhatók). Érdeklődött, mivel foglalkozom mostanában, s én elhatároztam, hogy a társalgás gyepőjét nem adom ki a kezemből. Sietősen, rövidre fogva közöltem, hogy engem most épp a sumér-türk nyelvi kontaktusok problémája érdekel. Előhozakodtam néhány példával. V. V. meghallgatott, lehorgaszta magashomlokú, nagy fejét.

— Sumérok —, szolt végül — és türkök. Nem rímel. Gondoltam, az új verseskötetéről fog beszélni. Bevallom, elszomorított. Noha más iránt is érdeklődni — ez dicséretes. Tudja, melyik a legősibb szláv szó? Jegyezze meg jól, ez a „jeszty”. És milyen idős ez az aggastyán? Nem több, mint kétezer éves. Az összes többi szó oiy mértékben széttroncsolódott, megváltozott, hogy ha — képzelődjünk — sikerülne fölfedezni az ősszláv irodalom egy emlékét, mondjuk, időszámításunk első századából, biztosíthatom önt — mindössze egyetlen ismerős szóra bukkannánk benne: jeszty. A tudomány szilárdan megállapította, hogy a szó nem állja ki az idők próbáját. Fejlődik, új hangokat vesz föl és veszít el, megváltoztatva értelmét. Az idő nem áll egy helyben, a nyelv is folytonos mozgásban van. Egyetért? A sumér nyelv példának okáért az időszámításunk előtti negyedik évezredben keletkezett. Utolsó írásos emlékei — a sumér-babilóniai szillabáriákra gondolok — időszámításunk hatodik századából származnak. S az első emlékekkel való egybevetésük megmutatja, hogy évezredek leforgása alatt megváltozott a lexika arculata. Ön azt akarja állítani, hogy az őstürkök — az ön szavaival élve — az ókori Elő-Ázsia „civilizációjának üstjében főttek, a sémek által kiszorítva távoztak időszámításunk első évezredének küszöbén, s elhoztak és megőriztek a legutóbbi időkig néhány sumér lexémát. Ismételje meg, kérem. Dingir — isten. A türk-alakok pedig? Dengir, tengir, tengri. . . Nem, lehetetlen. Ne higgyen túlságosan a szemmel látható formai megegyezéseknek.

— S az értelmieknek se.

— Igen, az értelmieknek se. Ezek véletlen megegyezések. A nyelvekben mindössze néhány tucatnyi hang van, kombinációik mennyisége is egészen korlátozott. Különböző nyelvekben találhatóak első látásra azonos szavak. Ám köztük semmiféle kapcsolat nincsen. Paralell keletkeztek. Érti ön? És más-más időben. Ne keseredjék el, ez tipikus hiba. Olykor még a szakembereket is félrevezeti a külső hasonlatosság. A türk lexémának — amennyiben feltételezzük oksági kapcsolatát a sumérral — a lezajlott évezredek folyamán feltétlenül s a felismerhetetlenségig meg kellett változnia. Aztán pedig, nyugodjék bele, egyelőre minden alapot nélkülöz az a feltevés, hogy a türk nyelvek már a sumér korban léteztek. Ezek — amint azt mérvadó emberek megerősítik — nem; több, mint kétezer évvel ezelőtt keletkeztek. S a fejlődés folyamán létrehozták az isten — az ég nevét, ami véletlenül megegyezik a sumér elnevezéssel.

— Ön ezt a félelmetes dátumot már nem első alkalommal jelöli meg kétezer évben. Ez a keresztény határ valóban ugyanakkora jelentőségű a nyelvtörténetben is? A türkök Krisztus születésétől függetlenül is megjelenhettek. S ha a sumérok saját istenüket Krisztusnak nevezték volna, a tudósok ugyanúgy megállapítanák a keresztény isten nevével való megegyezésének véletlen voltát?

— Gondolom, igen — szövit bizonytalanul V. V.

— S ha ráadásul halottaikat is keresztény rítus szerint temették volna el, és sírjaikra a vallás jelképét: a keresztet állították volna, ezt szintén véletlen megegyezésként vennék tudomásul? A türk kurgánok és a sumér sírok jelképes attribútumainak egyeztetése a hasonlatosság olyan vonásait tárja föl, amelyeket nem lehet a véletlen számlájára írni. A megegyezések túlságosan szisztematikusak.

— Látom, ön megszállott. S ez az, ami engem nyugtalanít. Érvei nem elégségesek ahhoz, hogy meggyőzzenek — amint ön mondja: a konzervatív türk szavak nagyfokú tartósságáról. Létezik az az elmélet, amely azt hangoztatja: a szó halandó. Hogy ezt megingassa, ahhoz tények szükségesek: szavak, szavak és szavak, halhatatlanok. Külföldön álló, elszigetelt példák nem rendítik meg. A konzervatív szónak, az ön eszméjének ellenáll a tudomány konzervativizmusa. Annak száz évével szemben százegyvet kell felsorakoztatnia. Százat — az érvényes elmélet cáfolatára, s egyet — saját hipotézisének állítására. Ön viszont egyenesen az állítással kezd. Pedig a tudomány a friss tényekhez való józan, dogmatikus közeledés nélkül, konzervativizmus nélkül a pusztá romantikába torkollik. Ön e pillanatban, kedvesem, félelemtől és kételyektől szabad, szerelemre gyulladt egyetlen tény iránt, s az önt, mint költőt, elvakította. Ám ha célt tűzött ki maga elé, tudóssá kell válnia. . .

No jól van, fogalmazzuk meg másképp. Ha ön komolyan a tudománnyal kíván foglalkozni, köteles kinevelni magában a bizalmatlan és epés konzervativistát, azt a belső szerkesztőt, aki a kétely magas matematikájával ellenőriz minden egyes tényt, legyen az bár a legharmonikusabb. Ő pedig, ez a belső opponens, elnyomhatja önben a költőt. Higgye meg, ez engem őszintén nyugtalanít. Tehetségtelen, szürke megnyilatkozások tömegét olvassa majd el, s fokozatosan hinni fog bennük. Mennyiségileg ezek meggyőzik önt a maguk fölülmúlhatatlanságukról. S legvégül arra a teljeszen őszinte meggyőződésre fog jutni, hogy hasznosabb a tudomány számára, ha ön azt a teóriát veszi védelmébe, amely ellen ifjúságában merényletet követett el. Ellenségéből apológétájává válik. A tudomány története tömegét ismeri az ilyen sorsoknak. Most pedig gondolja meg: megéri-e? Őnnék gyönyörű foglalkozása van. . .

. . . Visszatértem a szállodába és folytattam a beszélgetést V. V.-vel.

Miért épp ez jött elő: a költészet balga — a tudomány bölcs. Elfelejték, hogy a balga versei nem válnak példázattá. Elfelejték, hogy a „tudós” és „költő” fogalma nemrég vált ketté. Egy szóval fejezték ki ezeket: Európában — artista, Közép-Ázsiában — cselebi, a késő-török cseleb — „isten” szóból.

Omár Hájám terjedelmes matematikai traktátusokat írt; megiehet, élete vége felé ezért sikerültek úgy neki a négyesoros rubájok, amelyek versként is oly tömörek és általános érvényűek, mint a képletek. S Al-Farabi, kiből a költészet, filozófia és matematika egy kötegben egyesült? Kik voltak ők — költők avagy tudósok? Cselebi. Akik meg tudták fejteni a szimbólumokat, minthogy maguk alkották azokat. Az érzéki értelem emberei. Közép-Ázsiában a középkorban még nem fizettek a tudományért; egyetlen kiváltság, amire Omár Hájám és Al-Farabi törekedett: a megismerés öröme.

Mily vékony az a hangtani határ, amely a „cseleb”-et a „dzseleb” — szajha — szótól elválasztja. S mily nehéz egyensúlyt tartani és át nem lépni a határt. Való igaz: az Édenbe kardpengén vezet az út. S te magad vajon nem élted át a legmagasabb sugallat percét, amidőn érzelmek fűtötte elméd heves mozgásának minden engedelmeskedik?

Istennel érzel közvetlen kapcsolatot. S mit számít a gúnymosolyok bagófüstje s a megáláztatás szavaidhoz képest? Csak a te vagy, neked minden megadatott, és minden megtérül hangban, mozdulatban!

Haladtál vígan, fölvérezve mezitlábás lelkedet, a határ borotvaéle Iránt. De megintogtál, és te kellett lépned a kardról, hogy meggyógyítsd sebeidet. És leléptél. És aljasul cselekedtél.

Isten meghátrált, s te vetetted magad vidám, örömtelen szajhaságba. Hazudtál önmagadnak és másoknak, magadat elárultad. Ürgékkal, mint sasokkal verekedtél, felledni törekedtél, hogy léteddel falazd be isteni származásodat. És megtértél vánszorongva, nekidühödten, kúsztál a kardra, krónikákba hatoltál, még messzebb rejteztél szemeid előtt a határtalan századokba, sötétlő pergamentekercsekbe, tébolyogtál titkok szélviharában, és ott, kifújván magadból korod előítéleteinek pálinkabűzét, letisztult rólad a holt bölcsességek pora és enyészete, és magafeledten remélted és hitted, hogy valamikor, bárha egy félrészeg szajha megéri hőköléseidet s eltűnődik verseiden és szívdobogva szól: ó én cselebigim! Te az én emberem vagy.

S amíg az történelem, az Iról és egyszerűen az emberi lét apróságáiból származó bármi egyéb elvonatkoztatás megsegít engem. A svéd kő feliratát fürkészve megpihentem. Itt én senkitől nem függök, itt érdekes rabnak lennem.

„Megéri-e?” Hát meg lehet-e egy életet tervezni, és szentül, hidegen, pontról-pont-ra a programhoz igazodni? A legjámborabb fogalmak utilitarizálódnak. Immár az érdek a játék tétje. Profi nem lép a játékba „érdektelenül”. Asztal alá üzni valakit — az is érdek. Hát van-e, fönnmaradt-e olyan játék, amelyben a folyamat nem az eredmény alapján érdekes? Van! S mi ezt szüntelen keressük, megtaláljuk és — játszunk.

..Ülünk a pusztai nyaraló tornácán, s a Han-Tengri jeges bérceit nézegetjük színházi látcsővön. Miért nevezik vajon a legkiemelkedőbb, legszebb hegyeket Jama-Lungmának és Fudzsi-jamának? Meglehet, hogy tudásunk bérceit is helyesebb volna jamának nevezni? („jama” — oroszul „gödör”)

— Magasabb szempontból!

— Meglehet!

A remény képlete — „Meglehet!” — mozgat bennünket. Szeretjük szemlélni a fénylő csúcsokat: úgy tűnik, fölfelé tekintünk.

Nézni fognak és semmit meg nem hallanak.

Fülelni fognak és semmit meg nem látnak.

Ez nem rólunk mondatott:

— Meglehet!

Megkezdődött az emelkedő szakasz. Emlékezzünk Önmagunkra. Saját vakondtúrásainkat építjük-e föl, avagy megnyomorodva, tenyerünk bőrét lenyúzva magunk fölé feszítjük a fölemelkedés nyomasztó, szúrós drótkötél-vonalát — ettől is függ szellemi röptöd amplitudója, pusztá. Téveszd meg a tudatlanokat sík felületteddel. Csak téged ne tévesszen meg az ő laposságuk. A síma agyagréteg alatt csúcsok vannak — azokon járunk.

A pusztá sík köre alatt
szirtek merednek — nemzedékek,
a pusztá közönye fölött
föltámadnak nyugtalan ércek.
Mint meghajlás fölött

a fej,

szilánkokra

széthasadt

verssor.

torkunkban úgy görbülnek el
szavaink a legfontosabbról.

A török nomád törzsek története pusztaságra emlékeztet. Fában szegény, gyökerekkel át-meg átszótt pusztaságra.

A hegymászó, megdermedvén, utolsó följegyzését kőszánca helyezi.

Színházi látcsövön át az Akadémia erkélyéről ez nem olvasható el: azok számára írták, akik arcukat lehorzsolva a Jégen s a porfir kőtorlaszokon arra a fillérenyi helyre kúsznak. Barátom képtelen megérteni a kiváló sebészt, ki széttúrt egy kurgánt, úgyszintén azt a karmestert, akinek a Han-Tengrin elfagyott a lába. „Ugyan hová igyekszik!” — nevetnek gúnnyal azok, akik otthonosan elhelyezkednek a hegy lábánál, sziklakerítést hordtak össze és ama fényes igazságról elmélkednek, hogy a gödör az élet fenntartásának eszköze.

— Bújjatok a látcsövekbe, öncsonkítók! Födjétek el a magaslatokat!

Megpróbálunk emlékezni, de nem a csizmadiák meséire, kik úgy imádkoznak, miként a buddhisták az indogermán csizma szűk kalodájában szorongó Buddha lábának.

Az a rendíthetetlen axióma, miszerint „a Volga csakis a Kaszpi-tengerbe ömlik”, a 19. században született, amidőn a geográfusok még nem tudtak a többi volga létezéséről. És ladikázik a lektor lefelé a Dnyeperbe ömlő Volga-anyácskán, és elnézően mosolyog:

— Nem igaz. A tudomány szilárdan megállapította, hogy a Volga csakis a Kaszpi-tengerbe ömlik, — és hivatkozván mérvadó nyilatkozatokra — a ladikot a Feketébe viszi.

Amikor sikerül bepillantnod a kora és rangja szerint egyaránt nagy turkológus szolgálati jegyzeteibe — s elolvasnod a lapos, aszfaltszürke, határidőre és társszerzőségben megírt cikkek néhányát, akaratlanul arra a goromba következtetésre jutsz: az ember nem igazolta küldetését. Az eleve elrendelésről — ami lehet, hogy nem is volt — már nem is szólok. Eszköz, de nem cél volt számára a tudomány. Furfangos volt, pörgött, mint kemény tojás a polituros iskolai asztalon.

Ismerek ilyen lángelméket, s hozzájuk való viszonyomat nem óhajtom eltitkolni, mert bizonyos vagyok benne, hogy „a sötétség gyöngye tagadásával a fény híven szolgálja az ázsiai éjszakát”.

A nyelv és az írásbeliség — sokezer éven át főlhalmozódott, hatalmas, érintetlen anyaga a kultúrának — új kutatókra vár.

Meglehet, ifjú olvasóim tucatjal közt találhatók a humán, de exakt tudományok leendő megalkotói, azok az újfajta emberek, akik mentesek a keresztény, a muzulmán, a buddhista tudás előítéleteitől, szabadok a fajelmélet és nacionalizmus dogmáitól. Akkor a szó nem lesz az órától-óraóra változó történelmi képzeleteknek sem oka, sem következménye, hanem lesz a Szó, a legobjektívebb forrás.

Az állandó vallás, a kötött életforma alkotja meg azt a mesterséges rendszert, amelyben az arany szerkezettel rendelkező szó nem fonyad el. Elhamvad bár az írásos anyag, de a betűk könnyű hamuja fölött, a cserepek, a kőtáblák fölött örök jel van: a gondolat mintája szerint igazodó Hang.

A hőmérséklet, az oxigén és a nyomás tönkreteszi a fizikai tárgyakat. Állandó rendszer föltételei között azonban az anyagok nem bomlanak szét. Egy egyiptomi piramisban megindító koszorút tártak föl: még nem veszítette el eredeti színeit. „Ezek a színek bárminél jobban tanúsítják az évezredek röpkeségét” — kiált föl Keram. Elhisszük e szavak igazát.

Mihez lehet hasonlítani a legyőzhetetlen emberi szót? E koszorúhoz, vagy egy aranytárgyhoz, amely nem adta meg magát a természetes enyészetnek? Meghajlítható, szét-törhető, átolvasztható, alakja mechanikusan megbontható, ám a korróziónak az arany fölött nincs hatalma.

Széles a halogatag pusztá, akár a tudás biblia előtti fájának tönkje. Tönk — a hangszé-
rös póznák számára láthatatlan, szerteágazó földalatti gyökérrendszerrel. Századok
aluszak a hajszálgökök hajlatában. Ballagsz a csupasz pusztán, a ritkán kibukkanó
meddő szikláknál lehajolva mintákat veszel. Letérdepelsz a forrás előtt, s mielőtt ajkad
érintené, meglátod a szívárványszínű hártya csillogását a gomolygó vízben. Bejegyzed
a kőolaj megjelenési helyét az útvonal-naplóba. Lehet, hogy véletlen? Erre járt valaki
és nyomot hagyott. Lemosta olajos kezét. Gépkocsinyomok nincsenek. S ülsz a forrás-
nál egy álló napig, ám a víz nem veszíti el bakul színezetét. És fölfigyelsz rá: a csermely
körüli kövek feketék. Végighúzd rajta az ujjad — ő az. Ártézi mélységekből a hasa-
dékokon át felszínre tör a nomád víz, megérintve a kőolajtartalmú réteget.

Sumér. Agyonbonyolított, színházi látszóvevekkel elködösített, irreális, égszínfők, a
tunyaság kozmoszában sugárzó és — közeli, göcsörtös, akár a pusztai görgelékkel,
amelyre emlékezetes szavakat róttak.

... Nemrég egy éjszaka lementem a raktárba. Az évek során hosszú, tágas bútor-
szállító dobozokban halmozódott föl — mint a koporsókban — sumér archívumom.
Az ajtó nyitva állt, a zár fölfeszítve. Bevilágítottam a zseblámpával. Fekete papírpernye
borította a padlót. Vermutos palackok, konzervdobozok heverték szanaszét. Valaki
itt mulatott és az összesodort kéziratokat égette. Hunyorogva, kezükkel fedezve ma-
gukat legénykékek kecmeregtek elő gyűrött, álomittas barátóikkal együtt az archivális
koporsókból.

Megragadott az eset jelképe. A művek — végre hát — élő, világos tűzzel ra-
gyogtak, szétrebbentve a kamra homályát. A történelem a jelenkort támogatta.

Ott, a raktárban, megértettem az aforizmát: az élet forrásként buzog.

Midőn Sumér miatt májadat szorongatják, te kiállsz érte, mint a hazáért. Felelsz is,
mint a hazáért.

... Összeszedtem az épségben maradt lapokat. A ládákat pedig könyvekkel töltöt-
tem meg, az indoeuropeisztika fölpuffadt köteteivel. Hadd aludják ki magukat. Szá-
mukra a fölső és oldalsó nyomás nélkülözhetetlen: nehézkes hátsójukkal védekezvén
a valóság ellen, még megnőhetnek. Ez az éjszaka végképp meggyőzött: le kell ülnöm
és meg kell kísérelnem, hogy közreadjam azokat az érzéseket és gondolatokat, amelyek
sumér tanulmányaim évei során fölgyülemletek.

Kételyek

Vannak exakt és vannak humán — azaz nem-exakt — tudományok: a nyelvészet és a
történelem. Ezek az európacentrizmus előítéletekkel terhes irányelveiből keletkez-
tek. A 19. század Európájában alakultak ki az árjaizmus fundamentumán, ettől a csöke-
vénytől máig sem képesek megszabadulni. Az emberiség régmúltját a 19. század poli-
tikai és kulturális térképének prizmáján keresztül szemlélték. S ez a dialektikátlan
tekintet képtelen volt arra, hogy lényegesen el ne torzítsa a történelmi távlatot, s ne
hasson azokra a következtetésekre, amelyek a föntnevezett tudományok kiinduló
elméletévé, bázisává váltak.

A fiatal, virágzó Európa orrocskáját fintorgatva vette szemügyre a vonatablakból a
sánta, meggömbödött Ázsia anyót. S ez a pillanatnyi viszony mindkettejük számára örök-

nek tűnt. Nehéz volt az ifjú egoista hölgyikének elhinnie, hogy e ráncos vén boszorka hajdan energikus, rátartó szépasszony volt, s azok a súlyos ékszerek, amelyeket e adni hozott a vonathoz-, valamikor az ő hajlékony nyakát ékesítették s összeütődve csillogtak rezdülő magas mellén. És csengő szavára hallgattak az ókori Hellász és Egyiptom vénei.

Kijutott a tudománytól a nomádoknak. A szakadt jurták, a 19. század sara és nincstelensége oly nyomasztó benyomást keltett az európai tudósokban, hogy maga a gondolat: a sztyep és Európa között ősi kulturális kapcsolat lehetséges — szentségtörésnek tűnt.

G. Potanyin a türk-mongol eposznak a nyugat-európaira kifejtett hatásáról szóló könyvében a nomád kultúra képét fejlődésében kísérte meg vizsgálni, ualván bármely nép történelmi grafikonjának hullámalakjára; ez a grafikon a kulturális fölemelkedés és süllyedés korszakaiból áll. A hivatalos tudomány a könyvet egyszerűen agyonhallgatta. Hogyan is vethető össze a Roland-ének egy mongol eposszal. Akárha a Louvre egy jurtával.

A régészek csupán azt kutatták, ami az európai kultúra történetére fényt vethetett. A mezopotámiai kurgánok (bibliai dombok) iránti érdeklődés ezzel magyarázható.

Az orhon-jenyiszeji felirat emlékei, amelyeket Szibériában véletlenül fedezett föl egy Poltava után Szibériába száműzött svéd tiszt, két évtizedig vártak a kutatókra, amíg a finn tudósok úgy nem döntöttek, hogy a szibériai rúnáknak kapcsolatuk lehet a finnek múltjával.

A Jenyiszej és Orhon kövein talált feliratok emlékeztettek Skandinávia kőírásaira. A skandináviai népek közül egyedül a finnek jöhettek Ázsiából. Lehet, hogy a kőírást ők hozták északra? Kiadták a finnek a szibériai írás emlékeinek első atlaszait. Ez Skandinávia valamennyi paleográfusának figyelmét magára vonta. Amíg csak a dán V. Tomssen rá nem talált arra a kulcsra, amelynek segítségével megfejtette a híres feliratokat. Ezek türk szöveget tartalmaztak.

Ezután — úgy tűnik — az európai tudósok elvesztették a szibériai írás iránti érdeklődésüket. S ez a hír (a nomád türköknek, több évszázaddal korábban, mint sok európai népnek, betűírásuk volt!) nem ingatta meg a türk múlt iránti elfogult viszonyt; ez megmutatkozott és ma is megmutatkozik az ótörök rúnák tanulmányozásának eredményein. A nomád továbbra is magán hordozta a kínai, az iráni és az arab civilizáció cseccsén élősködő Örök Barbár képét. A türkök írásrendszeréről — a szigorú elemzés és összehasonlítás mellőzésével — sietve kijelentették: iráni kölcsönzés. Kijelentették, egyben félrelegyintették. Ez a hipotézis a nomád Ázsiára meredő tudományos tekintetek kategóriájába teljesen beleillett, ezért — megállapítandó eme írásrendszer hiteles genézisét — semmiféle kiegészítő kutatás szükségessége nem merült föl. A hipotézis, sőt: a finn tudós pusztán szóbeli kijelentése — egyik tanítványtól a másikig vándorolva — hosszú és érdemekben gazdag szolgálataiért az axióma rangjára emelkedett.

... 1970 tavaszán Alma-Áta környékén (Kazah SzSzk.), Isszik falu közelében egy altáji típusú kurgán-temetkezést tártak föl, amelyet előzetesen a Pazariki kurgán idejére (i. e. 6. sz.) datáltak.

Arany díszek (öltözetrészek) sokasága borította az ifjú vezér maradványait (több, mint 4000 darab), akik hatalmas tien-sáni lúcfenyőoszlopokkal alágerendázott sírboltban temettek el. Arany öv, arany fegyverzet, arany sisak . . .

Az issziki tárgyak művészeti formái analógok az Altáj, a Fekete-tenger melléke és Észak-Kaukázus arányaival. Az úgynevezett „szkíta vadállat típus” az issziki attributumokban szokatlan pontossággal valósult meg. Am az altáji remekművek hallgatnak. Hallgat az egész roppant korszak, a nomádoké, kik — a régészeti leletek elterjedtsége szerint — az i. e. első évezredben Eurázsianak óriási területét népesítették be. Turko-

lógusok számára ismeretes az i. e. 3. századból származó kínai krónika híradása, amely szerint a kangüj (kangli) nép „keresztbe” írt: vízszintes sorokban, eltérően a szöveg függőleges elhelyezésének kínai hagyományától.

Íme mindaz, amit ama sötét korszak középpázsiai nomádjainak írásáról tudunk.

Az issziki sírboltban napvilágra került egy csészé, a belsejébe vésett vízszintes felirattal, amely — az orhon-jenyiszejiekre emlékeztető — 26 jelből áll.

„A csészéről szóló első cikkelm megjelenése után leveleket kaptam. Szerzőik úgy fogadják közleményeimet, mint ama „nyilvánvaló”, „szilárdan megállapított” lételek nemtudásának eredményét, vagyis hogy: az orhon-jenyiszeji írás i. sz. 5—6. századánál nem korábban keletkezett az arámeus írás egyik legkésőbbi iráni változata alapján. Ezt az időpontot a turkológia szilárd szaktekintélyei támasztják alá; következésképp az issziki feliratnak semmi köze a türk rúnákhoz, leginkább olyan országból hozhatták a feliratos csészét, amely az arámeus írást alkalmazta — föltehetően Iránból — s véletlenül került a kurgántemetkezés mellékletei közé: Ily módon a felirat tartalmának nem szükségszerű a situációt tükröznie, azaz nem sírföliirat. Az a várható, hogy a felirat iráni nyelvű vagy sémi szöveget tartalmaz.

A megjegyzések egészen érdekesek, s nincs jogunk azokat hallgatással kikerülni. Sőt ellenkezőleg, szükségesnek tartjuk fontosságukat hangsúlyozni, minthogy jelentős mértékben tükrözik az ótörök rúnairás történetéről kialakult nézetek jelenlegi szisztémáját, s jellemzik a dolgok sajátos helyzetét a paleográfia tudományában, de a türk történetírás egészében is.

Az orhon-jenyiszeji írás keletkezésének problémáját először és utoljára V. Tomsen dán és O. Donner finn tudósok vizsgálták a 19. században (ők is felületesen).

O. Donner nevéhez fűződik a szibériai rúnák iráni genealógiája; ennek ellenőrzését vagy kiegészítését senki nem végezte el. Tekintet nélkül azokra a kirívó ellentmondásokra, amelyek előbukkannak az összes iráni ábécének az ótörökkel való mechanikus, elemi összehasonlításakor.

Egy ily természetellenes rokonítás oka: a térben és időben való összeférhetőség. Az aveszta-írás Iránban az i. sz. 7. század előtt keletkezett és létezett. Amint feltételezik, ugyanebben az időszakban jelent meg az orhon-jenyiszeji írás is.

1896—1897-ben Aulie-Ata (most: Dzsambul) közelében V. A. Kallaur és Heickel finn régész Munkkal és O. Donnerrel együtt öt rúnakövet tárt föl. Némely betű alakja jelentősen különbözött a már keltezett orhoniaktól, néhánynak pedig egyáltalán nem találták megfelelőjét. Ezen az alapon a lelet és az értelmezés szerzői az idejét jóval korábbra helyezték, mint az orhoniét. Ideiglenes mértékként Kül-Tegannek az a Mongóliában megtalált sírföliirata szolgált, amelyet egy kínai évkönyvben előforduló nevek alapján az i. sz. 8. századra kelteztek. Ettől az időtől kezdve elfogadott dolog volt a türk írás kronológiájával való manipuláció — az időpontoknak a már meghatározotthoz viszonyított elhelyezése.

A talaszi kövek számára „övatós” régiséget szabtak meg: időszámításunk 5—6. századait. Ugyanilyen sikerrel ajánlható a tizedik század is, úgy hogy a talaszi betűk különbsége az eredeti orhoniak eltorzításával megmagyarázható volt. Így datálták az ótörök írás valamennyi — Mongóliától Magyarorszáig megtalált — emlékét.

Lehet-e ma Donner, Kallaur és Heickel bizonytalan feltételezéséből kiindulva — amely nem az etimográfiai kutatások széles alapján, a világ adott ábécé-rendszerének figyelembevételével, hanem azok mellőzésével született — világosan aláhúzni az 5—6. századot, a türk történelem kezdetének kinyilvánítva ezt a dátumot?

Biztos tudattal kimondhatjuk: a türk paleográfia összes problémája (méginkább: baja) ezzel a mesterséges időponttal kapcsolatos. Ez teszi lehetővé, hogy úgy viseltes-

sünk a rúnák iránt, mint egy provinciális, kései, kölcsönvett írás iránt, amelyhez az általános paleográfiának elvi érdeke nem fűződik.

Nálunk az országban az írás történetével foglalkozó egyetlen kiadott általános munka a türk rúnákra kevesebb szót veszteget, mint a legrégebb kínai krónika. Szó szerint a következőket írja: „Ugyanazon a (perzsa) alapon alakult ki a legrégebb türk írás, amelyet nem egészen pontosan orhon-jenyiszeji rúnáirásnak neveznek. Ezt a betűírást Közép-Ázsiában az i. sz. 6—8. században alkalmazták”.

Sem leírás, sem ábécé-táblázat, sem történelem, sem egyetlen példa.

I. Friedrich: „Elfejtett írások és nyelvek” c. könyvének fordításához írt előszavában I. M. Dunajevszkaja joggal jegyzi meg: „I. Friedrich könyvének fogyatékosága — olvasóink szempontjából — abban van, hogy csak igen futólag mutatja be azokat a nyelveket és írásokat, amelyek a jelenlegi szovjet területet benépesítő ősi népek körében elterjedtek voltak, némelyiküket egyáltalán meg sem említi”. (Mindegyiket „megemlíti” — az ótörök kivételével — a szovjet szerkesztő, I. Gyakonov utószava.)

Ne sopánkodjunk a külföldi szerzők (T. Fevris, M. Koen, I. Diringer, C. Loukotka, I. Gelb) miatt, hisz figyelmetlenségük a mi közönyünkkel magyarázható.

... A 19. század végén V. Tomsen megfejtette a rúnákat, s azokat V. Radlov, Melioranszkij és mások segítségével lényegében elolvasták.

A továbbiakban, a 20. század elejétől pontosan félévszázadig a rúnák tanulmányozásának története korántsem mutat valami dinamikus képet.

Még 1951-ben Je. I. Ubrjatov „Sz. J. Malov tudományos és társadalmi tevékenységéről” c. cikkében Szergej Jefimovicsot nevezi a nyelvemlékek és az orhon-jenyiszeji írás egyetlen szaktudosának a Szovjetunióban.

Sok túlzás ebben nem volt. Jóllehet Sz. Je. Malovnak azideig mindössze **három cikket** sikerült közreadnia; ezekben egyes rövid feliratokat érint, néhány tucat oldalnyi összterjedelemben.

A többi mű a gyakorló régész Sz. V. Kiszjeljov professzor és L. A. Jevtyuhova nevéhez fűződik. Ők az altáji kurgánokban napvilágra hoztak néhány felírt ezüst és arany edényt. Leírásuknak és olvasatuknak együtt összesen tíz oldal felét szentelik.

A régészeti leletek nagy tudományos értékéről és a fordítások pontosságáról egyelőre nem beszélünk, a felsorolt bibliográfiát egyelőre mennyiségileg értékeljük. S figyelmünket arra irányítjuk, hogy mindezek a munkák **konkrét jellegűek**, részletleletekkel kapcsolatosak; **egyetlen sincs, amelyben az elméleti terv kérdéseit megfogalmazták volna**. Egyetlen lap sincs, amely bírálná az etimológiai módszer megalapítóinak eredményeit. Az évszázaddal ezelőtt megalapozott tudomány fundamentumainak kritikus felülvizsgálata nélkül, a szövegmagyarázat egyedüli etimológikus módszerén a „türk paleográfia” tudománya nem élhetett meg.

Az ötvenes években végre megjelentek Malov atlaszai. Velük kapcsolatos némi fölélnkülés az epigráfia tanulmányozásában. Ám a munkák zöme nyelvészeti jellegű, s Tomsen—Radlov—Malov fordításain alapul.

A paleográfia sajátos problémáitól elidegenedtek.

... Ezt a végszótalan képet akaratlan is összevettem azzal a másikkal, amelyet mindenki ismer. Az **Igor-ének**ről szóló tudományos irodalom rendszeres olvasásának tíz esztendeje alatt mindössze néhány oldalt sikerült átlapoznom a szláv régiség eme egyetlen művének szentelt munkák bibliográfiai kötetében (sajnos, nem beérkezett protográfusként). Az Igor-éneknek csupán a turkizmusait a cikkek tucatjai kutatják; ezek összmenyisége az egész türk paleográfiával kapcsolatos munkák számát meghaladja. Puskin, Karamzin, Hlebnjov, Blok, Majakovszkij — az orosz írók közül ki ne vett volna részt az Énekről folyó eszmecserében! A 12. század európai kultúrájának (irodalmának) egyetlen emléke sem fejtett ki ilyen jótékony hatást a nemzeti

kultúra sorsára, mint az Ének, hála a tudósok lankadatlan figyelmének. Az Ének — sokszorososan lefordítva — ott lapul minden iskolásgyerek táskájában, az anyanyelvi órákon könyv nélkül tanítják, belőle tanulják meg tisztelni a népet és történelmét. Az Énekre, az össz-szláv irodalom legrégebbi dokumentumára nem gombolták rá a szobatudomány sűrű kabátját. Idejében úgy tudatosult, mint a szláv elmének és tehetségnek az összeműlt kultúra kincsházába helyezett betétje. „Az Énekről szóló tudomány a népé lett, — írja D. Lihacsov — régóta a szokásos elvek szerint gyakorolják. Az Énekről festők, színészek, pedagógusok, frók, zoológusok, mérnökök írnak. Munkáik igen sok értéket hordoznak.”

A Komszomolszkaja Pravda tudósírójának adott nyilatkozatában D. Sz. Lihacsov akadémikus felszólítja fiatal olvasóit, hogy teremtsenek közvetlen „kapcsolatot az Ősi Rusz kultúrájával”.

„Persze nem úgy, hogy egyszerűen megismerik az orosz irodalmat. Hanem próbálják meg többet olvasni, szokjanak hozzá, hogy kihallgassák hanglejtését s a formán keresztül megfigyeljék stílusát. Meg fogják hallani a századokkal előttünk élt emberek hangját, akik a „lét” kérdéseivel küszködtek, s az élet célját és értelmét keresték.”

Rámutat néhány népszerű indokra, amelyek múltunk kultúrájának mélyreható és igaz tanulmányozását követelik tőlünk, s részletesen beszél azokról a tudósokról, akik nem korlátozván magukat a tárgy komoly tanulmányozásával, olyan munkákat adnak ki, amelyekben Oroszország népeinek ősi kultúráját a Nyugattal összevetve alacsonyabbnak, nem teljesértékűnek igyekeznek bemutatni.

„S mindezen kívül: múltunk kultúrájának tanulmányozása alkalmas rá és kell is, hogy a mai kultúrát gazdagítsa. Az elfeledett eszmék, képek, hagyományok földözése sok újat sugallhat nekünk. S ez nem irodalmi paradoxon.”

Berekesztjük ezt az oldalt: az orhon-jenyiszeji írás adatai a tanulmányozottság jelenlegi szakaszában előtörténetére vonatkozólag nem szolgáltatnak sötét alapot. Egyelőre jogunk van rá, hogy az óvatosan pozitív fogalmazást megengedjük magunknak. Ám egy lényegében üres szövegszerűen alapuló állítás nem volt és nem lehet jogos! Ez nem a szilárdan megállapított tényeken nyugszik, hanem az előítéletekkel teli tradíció. A tudományban semmiféle név nem helyettesítheti az érveket. A látható ürességre támaszkodó legdühödtőbb tagadások időről-időre összefonódnak a nagy hibalehetőségekkel. És én, mint író s a történelem szerelme, nem szeretném, ha a türk írásrendszert — amely a türk nyelv és kultúra ősiségének fontos tanúbizonyossága lehet — mintegy mellékesen, bizonyítékok híján fölláldoznák egy álxomatikus tétel miatt, s rásütnék, hogy szakszerű vizsgálatra méltatlan véletlenség.

Megeshetik, hogy a mélységet nevezzük ürességnek.

P. S. Az abszolút kronológia módszereinek a régészetben való megjelenése a váratlan eredmények egész sorát hozta. A radiokarbon módszer lehetővé teszi a szerves eredetű régészeti leletek — fa-, szövet-, csont- és lözhelymaradványok — korának nagyfokú pontossággal való meghatározását, ha azok 30 ezer évesnél nem régebbiek.

Nem is csoda, ha az ily módszerrel kapott adatok gyakran eltérnek a tudományban érvényes időponttól, amelyet a régészek számára klasszikus összehasonlító archeológia kiderített (az ismert, már datált tárgyakkal való összehasonlítás, amelyeket a vizsgált mintával együtt tártak föl). Ez némely régészt arra kósztatja, hogy kételkedjék a radiokarbon-módszer adataiban. Az efféle kétely mindazonáltal alaptalannak bizonyul.

Ha a türk írás temetkezésekben talált emlékeit radiokarbon-módszerrel nyomoznák, az „i. sz. 5—6. század” kezdeti időpontként vitatható lenne.

... A sémi és európai betűrendszerek keletkezésének hány kérdésére válaszolna a türk rúnák összehasonlító tanulmányozásának kísérlete?

Ezért vesztegettem éveket a skandináv rúnák és etruszk feliratok kutatására, kiváltva

ezzel turkológusaink őszinte értetlenségét, akik egyáltalán nem tudták mire vélni, hogy egy kazahsztáni mivégre bolygatja idegen területek halott kultúráit. Ez a területi elv — az etnogenézis problémáinak megoldására történő olyatén törekvés, hogy ki sem szagolunk a 19—20. században megállapított államhatárok gyepei közül — nem egyéb, mint kísérlet a nép történetének az emberiséggel való kapcsolat híján történő vizsgálatára.

Nyelv és tudomány

Az írás nem örök. Sokan elvesztették. Ám a beszélt nyelv a történeti ismeretek halhatatlan forrása, amelyet az utolsó lapon nyitottunk föl. Az írásos emlékek nem őrződnek meg, de épségben maradt a nyelv — azt olvasd.

Az indoeurópai nyelvek bonyolultabb történelmet éltek át, mint a törkök. Ez a morfológiában tükröződött. A skandináviai rúnaemlékek nyelvét másfélezer esztendő távolából még a germanisták sem értik meg. A runológia két évszázada alatt egyetlen emléket sem olvastak el. Ugyanazon időszak türk felírt eposzainak szövege viszont úgy hangzik, mint a mai élő beszéd. A szó előregedésére az indoeurópai szóképzés megfigyelése alapján következtettek, s ezt a megállapítást valamennyi nyelvre kiterjesztették, anélkül, hogy figyelembe vették volna történetüknek eredeti sajátosságait.

A 20. századi fizika nagy sikerei életre hívták a fizikalizmus doktrínáját. Az „élretörő” tudományt a lemaradók majmolni kezdték.

Némely nyelvész — zsákutcába vezetve a „humán metódust” — az alsó évfolyamok matematika és fizika tankönyveiből kölcsönzött kongó vértézzel szerelte föl magát. A vértézet a védelem támasza. Az integrálok kattogása, a grafikonok, százalékok, idegen terminusok zűrzavara — vasból vert álarc a legújabb nyelvészet kifejeztelen arcán.

A természettudósok szekeret bocsájtanak a Holdra, nyelvészünk viszont képtelen megmagyarázni nekem, mi az a „szekér”. Ez a szó öt már nem elégíti ki a maga hétköznapi, tudománytalan kifejezőmódjával. Bevezeti a jelölés új szabályait. A jelenti a SZ-t, B jelenti az E-t, C jelenti a K-t, D jelenti az É-t, E jelenti a R-t.

Ekkor a kísérleti szó — amelyet kínosan érint saját tudománytalan külseje — fölveszi a pontos formulá alakját: ABCDE. Nem marad más hátra, mint betáplálni a komputerbe s egy halom pislogó vas mellett ülni a felmerülő probléma megoldását.

„Például a cica szó valamint a valós macskától származó látás-, tapintás-, hang- és egyéb érzetek egyetlen komplexumaként léteznek. E komplexum közvetlen komponenseit jelöljük az a, b, c, d, e betűkkel, a szóbeli komponenset pedig az f betűvel. Ezután a szó önmagával kezdi helyettesíteni az adott komplexum összes közvetlen komponenseit: $f = (a+b+c+d+e)$. A szó most helyettesíti általánosítja önmagával mindezeket a közvetlen komponenseket és ábrázolja azok rövidített kifejezését. Továbbá azonban a cica nem csupán egyetlen círmot kezd jelenteni, de minden egyes macskát. Amennyiben a második macskától származó közvetlen ingerek komplexuma, úgy az a_1, b_1, c_1, d_1, e_1 betűkkel jelöljük, ha pedig a harmadiktól, az a_2, b_2, c_2, d_2, e_2 -vel, így az f betű által képviselt cica szó tágabb jelentést kap. Már sok komplexumot foglal magába: $f = (a+b+c+d+e) + (a_1+b_1+c_1+d_1+e_1) + (a_2+b_2+c_2+d_2+e_2)$ stb., stb.

Ó jaj, ez immár nem paródia; ez M. M. Kolcova „Az általánosítás és az absztrakció jelenségeinek fiziológiai vizsgálata” c. cikkének utolsó oldala, amely a „Nyelv és gondolkodás” c. tanulmánykötetet (Moszkva, 1967.) koronázza, s amelyben az új ling-

vizitikai gondolkodás színeit zörgő terminusok s az idézethez hasonló képletek képviselik.

Fordítsuk fülünket a fizikához. A lényeg abban van, mondják ők, hogy fogalmaink nem **aprioriak**, hanem az emberi tapasztalat eredményei. Az ilyen analízis lehetővé teszi számunkra, hogy a jelenségek általunk ismert körével adekvát fogalmakat, elképzeléseket, elméleteket alkossunk. Azonban valahányszor a fizikai jelenségeknek lényegesen új területére hatolunk be, **alapvetően meg kell változtatnunk a kialakult elképzeléseket és fogalmakat.**

A tegnap kinyilatkoztatott gondolat felülvizsgálatára való ezen állandó készségben is ott rejlik az exakt tudományok fiatalságának titka.

A nyelvészet atyjainak első tételei és fogalmai — nem lévén módjuk megszületni — a tanítványok számára egytől-egyig apriorivá váltak. Sehol sem oly erős az ősök kultusza, mint ebben a tudományban. Az elméleti alap belső következetlensége a jelenkori nyelvtudomány minden területén észlelhető.

V. I. Lenin a Filozófiai füzetekben rámutatott arra, hogy az emberi megismerés képtelen rá, hogy egyszerre minden oldalról felfogja a világot. Az ember a tárgyi világ külön oldalait ismeri meg, lépésről-lépésre haladva a többi oldal megismerése felé. Ebben mindig veszély rejlik: a tárgyi világ egyik vagy másik külön oldalának tanulmányozásában elmélyedve elveszíthető annak tudata, hogy ez csupán **egy oldal, egy momentum**, s abszolútízátható ez az egyetlen oldal.

„Az emberi megismerés nem egyenes vonal, hanem körök sorához, a spirálhoz végtelenül közelítő görbe vonal. Ennek a görbe vonalnak bármely részlete, töredéke, darabkája átalakítható (egyoldalúan átalakítható) önálló, egész, egyenes vonallá. . .”

Úgy gondolom, ez a helytálló megállapítás teljességében alkalmazható a nyelvészetben, amely az úgynevezett indoeurópai nyelvcsalád nyelvei körében végzett megfigyelések következtetéseit általánosította és kiterjesztette a világ valamennyi nyelvére azok sajátosságainak figyelembevétele nélkül. Ez a téves megközelítés tapasztalható az indoeurópai és türk nyelvek összehasonlításában.

Számos indoeurópai nyelvben viszonylag rövid — történetileg áttekinthető — idő alatt gyökeresen megváltozott a nyelvstruktúra és a morfológia.

A türk nyelvek ezidő alatt nem változtak meg, bennük a szó többet megőrzött, mint az indoeurópaiakban, néhány — tisztán technikai természetű — ok folytán.

1. A **türk szó agglutinatív**, azaz a szótó és a szuffixumok nem ötvöződnek össze, hanem mozgékony összetélt alkotnak. A szótó — a mozdony — mindenkor elől van és nem változik. Ez hat a szuffixumokra (a hangok minőségével), nem pedig fordítva.

Az indoeurópai nyelvek — a türköktől eltérően — **inkább fuzionáló**k. Inkább — minthogy a fúzió jelensége az agglutinatív nyelvekben is megfigyelhető, leggyakrabban a mongol és török nyelvekben. Viszont a török nyelvekben az agglutináció a szabály s a fúzió a kivétel, bárha jelentős is. Az indoeurópaiaknál ez megfordítva van.

Képzeljék el a képzett zongorista játékát és egy kezdőt. A gyakorlott muzsikussal — bármily gyorsan játszik is — pontosan egy billentyűt leütve hangsúlyoz minden hangot. Dó — re: az agglutinatívítás képlete. A kezdő egyszerre két billentyűt szólaltat meg, ezáltal a hangok ötvözete keletkezik — dre. Ez a fúzió képletes formája.

Az agglutináció lehetővé teszi a szó megőrzését. A fúzió tönkreteszi.

2. A hangsúly — szabály szerint — állandóan az utolsó szótagon van.

3. Nincsenek előjárók (prefixumok). Ezek az l — e hangokat tartalmazó szótövekre hatnak, a fejlődés folyamán hamis alapot kölcsönözve a szónak.

4. Nincs jelölője a nyelvtani nemnek. Ez a formáns az indoeurópai nyelvekben megváltoztatta a tőhöz viszonyított helyét — post > pre — az analitikus szerkezetbe való

átmenet során. Ám az előző, hagyományos hely (-post) nem maradt üresen. A régi nem-mutató az alapba hatolt, megváltoztatva annak arculatát.

A közgermán „föld” — *jer a nőnem mutatójával: jerde. Az analitikus szerkezetbe való átmenet során e mutatóra a szó előtt lett szükség, de az előző formáns a helyén maradt: die Erde.

Valószínűleg ugyanilyen érdekes utat járt be az újlatin tierra — „föld” szó is.

A régi nem-mutató (-post) ma már csak az ósémiben mutatkozik meg világosan: 'erszat — föld (akkád). Az ékírásban jel volt a nőnem szuffixuma számára — at. A föld sémi elnevezésének ősfórmája valószínűleg *'er volt. (Az 'ersz szerkezetnek külön története van, amelynek közvetlen kapcsolata Sumérral).

A föld *'jer elnevezése valamikor nemzetközi szó volt, bekerült a sémi, a germán és a török nyelvekbe. Mindannyian egy ponton kezdtek, de toldás nélküli tiszta alakban csak a török nyelvekben sikerült fennmaradnia az ősfórmának: jer — föld.

Számomra úgy tűnik, tévednek a nyelvészek, amikor a szó megváltozásának alapvető okait hangtaniaknak tartják. Alapvetőek: a nyelvtani okok. A fonetikaiak csak együttjárnak ezzel.

Türk nyelvjárásokban a „föld” szót fonetikai változatok képviselik: jer, jar, zser, dzser, cser, gyer, tyer, ker, kir. A germán nyelvekben ezeknek grammofonetikus változatok felelnek meg: die Erde (yard, jord, jur). A germán példákban maga a konzonáns alap torzult el. Kagylókkal ellepett vén hajóra emlékeztek.

A morfológiai séma meg is határozta a türk szó szilárd állandóságát. Tegyük hozzá a történelmi okokat is: a lét, konzervatívizmusát (nomád életforma), a vallást (tengriánizmus — őskultusz). A nomád vágatott, az idő vesztegelt. A nomád érintkezésbe lépett etnocsok tucatjaival, a magáét gyarapította, de annak képét nem változtatta meg gyökeresen. Tárgy és idő viszonylatát ma Einstein szavaival határozzuk meg: „A nagy sebességgel mozgó tárgyban megáll az idő”.

Indoeuropeisztika

Kimondok egy fantasztikus gondolatot.

Valamely, számunkra ismeretlen nép az i. e. 5—6. században karddal és istennel leigáz bizonyos európai és bizonyos ázsiai népeket s az elnyomás századai alatt a különböző eredetű nyelvekben lerak egy közös lexikai réteget, valamint ezzel együtt a nyelvtani vonásoknak egy meghatározatlan mennyiségét.

Egy évezred múltán William Jones (1746—1794) leírhatta azokat az elragadtatott szavakat, amelyek megvetették az összehasonlító nyelvtudomány elméleti alapjait: „A szanszkrit nyelv — bármily ősi is oly bámulatos szerkezettel rendelkezik, amely tökéletesebb a görög nyelvénél, gazdagabb a latinnál, gyönyörűbb mindegyikükénél, ám amely oly közeli rokonságot mutat e két nyelvvel, az igék gyökeiben éppúgy, mint a grammatikai formákban, hogy ezt a véletlen nem szülhette, a rokonság annyira erős, hogy e három nyelv kutatásával foglalkozó egyetlen filológus sem kételkedhet benne: ezek mindannyian egy közös forrásból eredtek, amelyik meglehet, hogy többé már nem létezik”.

A születő tudomány fejlődési irányát ez a formula szabta meg.

Nyilatkozatának fő tételei: 1. Az olyan megegyezés, amely nem csupán a szótövekben, de némely nyelvtani alakban is tapasztalható, nem lehet véletlen eredménye. 2. Ez a nyelveknek olyan rokonsága, amely egy közös forrásra vezethető vissza.

Franz Bopp (1791—1867). közvetlenül W. Jones nyilatkozatából indult ki és össze

hasonlító módszerrel kutatta az alapigék konjugációját a szanszkritban, görögben, latinban és a gótban (1816.), mind a szótöveket, mind a flexiókat egybevetve.

R—K. Rask dán tudós (1787—1832.) minduntalan hangsúlyozta, hogy a nyelvek közti lexikai egyezések nem kecsegtetnek reménnyel, jóval fontosabbak a nyelvtani megfelelések, minthogy a ragozás, kiváltképp a flexiók kölcsönzése „soha nem történhetik meg”. Jones feltételezése a követők munkáiban kategorikus érvvé fejlődött.

A világ nyelveinek csődületéből végül is elkülönült az indoeurópai nyelvcsoport, amelybe (a magyar és a finn kivételével) bekerültek az összes európai, iráni és indiai nyelvek.

A következő elnagyolt séma szerint hozták létre: némely latin és görög nyelvtani elem hasonlít a szanszkritra, némely kelta és gót a latinra, a latin a szlávrá, stb.

Miért jelentették ki ugyanezek az első nyelvészek azt a gondolatot, hogy a lexikai megegyezések nem szolgáltatnak elégséges érvet a nyelvrokonság megállapítására?

A rokonnak tűnő nyelvek részletes összehasonlítása feltűnő lexikai eltéréseket mutatott. Találtak rá magyarázatot: a nyelvben — úgy látszik — van egy mag: az alapszó-kincs, és egy héj: a szótári készlet, amely kétezer év leforgása alatt még a közeli rokon nyelvekben is teljesen megváltozhatik. A változatlan alapszó-kincsbe az „indoeurópai” nyelvek többsége számára közös kifejezések kerültek bele; ezek — a matematikai nyelvészet adatai szerint — „az egész szókészletnek rendszerint nem több, mint 1—2% át alkotják”.

„Az összehasonlítás anyagául csupán a legrégebb, legszilárdabb fogalmakat kifejező szavak szolgálhatnak, az alapszó-kincs szavai, amelyek rendszerint az egész szókészletnek nem több, mint 1—2%-át alkotják. A matematikai nyelvészet megállapítása szerint ennek az alapszó-kincsnek is átlag 15%-a kihal az évezredek folyamán, fölváltatván másokkal. Nyilván ezért nem sikerül megállapítani például a sumér rokonságát: a keletkezés pillanata túlságosan távoli időkre esik”.

A szótári készlet pedig — azaz a szó-kincs 99%-a — ezen elmélet szerint teljesen elpusztul a legrövidebb időn belül. Amennyiben a tiszteletreméltó V. V.-nek hinni lehet: kétezer év alatt. Higgyük el, ill. feltételezzük, hogy az őstörök nyelv i. e. 4000 évvel 10 ezer szóból állott. Hatezer év alatt az alapszó-kincs 90%-ának el kellett tűnnie, azaz napjainkig 10—20 szó vonszolta el magát, ráadásul a hangtani változásoktól a fölismerhetetlenségig elkopva. Ilyenformán még ha a türk szavaknak maradt is volna nyoma a sumér emlékekben, a mai szó-kincsel való összehasonlításra mindössze 10—20 szó kínálkozik, viszont a hangtani és jelentésbeli különbség oly nagy lesz, hogy a maiakkal való rokonságukat gyakorlatilag lehetetlen megállapítani.

Ez így van, de csak az indoeurópai csoportban egyesített nyelvek vonatkozásában vehető bizonyosra. Ennek a 19. században művilleg létrehozott családnak a nyelveit egybevetve a tudósok észrevették, mekkora a szótári és nyelvtani különbség, s azt az egyetemesen kiterjesztett következtetést vonták le, hogy a szavak halandók. A szavaknak egy kis csoportja sok nyelvben megegyezett. Ezt az ősendoeurópai örökség maradványának minősítették a tudósok, s egy kevésbé bomlékony alapszó-kincsre következtettek. Mindazon szavak pedig, amelyek nem egyeztek meg, a közönséges, leginkább halandó szavak osztályába, a szótári készletbe kerültek.

Vajon mely osztályokhoz tartoznak az indoeurópai nyelvek közös lexémái, vagyis az alapszó-kincs szavai, más szóval azok, amelyek az indoeurópai nyelvek genetikai rokonságát bizonyítják. Íme:

1. **A számnevek háromtól ötig** (amikor az ötös számrendszer létezett), ill. tízig (a tízes számrendszer létezésének időszakában). Az „egy” számnév kevésbé tartós. Miért? Mivel az indoeurópai nyelvekben az egyesek nem azonosak (v. ö. one — egyin —ek). Ezért is válik ez a törvényszerűség minden nyelv számára általánossá.

2. Első és második személyű személyes és birtokos névmások. Miért csak az első kettő? Mivel az indoeurópai nyelvekben a 3. személyű névmások nem egyeznek meg.

3. Némely rokonsági terminus.

4. Némely testrész elnevezése (az indoeurópai nyelvekben csupán a láb elnevezése közös — *ot).

Ilyenformán két — külsőleg nem hasonló — nyelv összehasonlításakor elegendő meglátni e lexikai csoportok közelségét ahhoz, hogy a nyelvek genetikai rokonságról nyilatkozzunk. Az indoeurópai nyelvcsaládot a leegyszerűsített séma szerint aikották meg, az első időkben, amidőn a tudósokat a szanszkrit és görög számnevek, névmások valamint rokonsági terminusok hasonlósága szószerint elvakította. Az idő tájt csupán ilyen alternatíva létezett: **vagy genetikai rokonság, vagy semmilyen.** Az élő nyelvtörténet viszont a rokonságnak több változatát ismeri. A nyelvészek ezeket nem vették észre és nem írták le. Ellenkező esetben az indoeurópai nyelvcsalád felbomlott volna néhány családra. Felöltik a kérdést: vajon nem lehetséges-e, hogy a számnevek, névmások és rokonsági terminusok egyáltalán nem az ősideurópai nyelv maradványai, hanem egyszerűen kölcsönzések valamelyik (mondjuk: a perzsa) nyelvből, annak legnagyobb elterjedtsége időszakában (mondjuk: az Ahemenidák alatt, az i. e. 1. évezredben, amikor a perzsák hatalma nyugaton Görögorszáig és Egyiptomig, keleten Indiáig és Kínáig terjedt)?

Ezt a kérdést az indoeuropisták előre látták és készenlétben tartották azt a télelt, amely szerint — az alapszókinccs szavai nem kölcsönözödnék. Következésképpen: a számnevek, egy pár névmás és néhány rokonsági terminus az összes (sémi, türk, finnugor, stb). nyelvben együtt született e nyelvekkel, csak hozzájuk tartozik, senkinek át nem adható és senkitől nem kölcsönözhető. Ha egybevetnék akár a török nyelveket az indoeurópaiakkal, ez a pillér minden különösebb robaj nélkül leomolna. Az összehasonlítás megmutatná, hogy a nyelvalkotók nem ismerték ezt a szigorú rendelkezést, és minden szinten kölcsönöztek szavakat. Nyelvtant is. Például a türk számnevek elsősorban az indoeurópaiakkal egyeznek meg. Néhány összetett számnevet az indoeurópai nyelvek a türköktől kölcsönöztek. Az igeragozás latin szisztémája csak a türkkal való összehasonlítás útján magyarázható meg. Az 1. személyű névmások szuppletivizmusát alany- és függő esetben — amely az indoeurópai rokonság egyik alapérvéül szolgál — a török és finnugor nyelvekkel való összehasonlítás magyarázza meg (v. ö. ja — menyá — mnye, és men — menl, menge; orosz ill. kazah). A rokonsági terminusok alakjainak — mather, father, sister, brather — származása nem lesz teljes a türk anyag tanulmányozása, nevezetesen: a többszám türk formánsa (-ter) történetének kutatása nélkül; ez ui. olyan szuffixumként is használatos volt, amely a szó értelmének megszólító-tisztező árnyalatot kölcsönzött.

Az „indoeurópai nyelvek” tétele a **tagadás** szakaszának kikerülésével vált elméletté. Az elmélet Jones első megfogalmazásának ingecskéjében született, de nem is nőtt ki belőle a rákövetkező évszázad során.

Ez az elmélet nem fejlődött, nem forradalmasodott; örökkéartótsága csupán azt bizonyítja, hogy nem teljesértékű. Az „indoeurópai nyelvek” terminusa szélteben burjánzik, mennyiségileg, mint egy bekezdés a nyelvtudomány tartalomjegyzékében, de nem elméleti részében. Hogy mily könnyűszerrel lehet indoeurópai nyelvvé válni, az észrevehető a kartveli (grúz) nyelvek legújabb történetéből.

1965-ben Tbilisziiben megjelenik T. V. Gamkrelidze és G. I. Macsvariáni könyve: „A szonánsok és az ablaut rendszere a kartveli nyelvekben”.

„A szerzők meggyőzően bebizonyították a kartveli nyelv alapjainak az indoeurópai nyelvcsaládhoz való közelségét.”

Némely nyelvész a könyv alapkövetkeztetéseiről tartózkodóbban nyilatkozott. Igen mélynek és tartalmasnak nevezhető Arsz. Csikobava „A kartveli és indoeurópai nyelvek viszonya” c. cikke. 1908-ban Pétervárott megjelent N. Ja. Marr munkája: „Alphatárok az ógrúz nyelv grammatikájában a grúz nyelvnek a sémivel való rokonságáról szóló előzetes közleménnyel kapcsolatban”.

Igy történt az a felfedezés, amely következményei folytán nemcsak a kartveli nyelvek számára tanulságos. A sémi modell archetipusnak nyilvánítva, Marr megszerkesztette a grúz nyelvianak eme archetipusra visszavezetett szisztémáját.

Arsz. Csikobava írja: „A kartvelológiában immár nem oly ritkák a „felfedezések”: közülük az első Fr. Bopp tette (a kartveli nyelvek rokonságban vannak az indoeurópaiakkal — 1847.), a második Marr nevéhez fűződik (a kartveli nyelvek a sémi legközelebbi rokonai — 1888—1908.), a harmadik adva van „A szonánsok rendszere...” c. tanulmányban (62. l.).

A nyelvek 1%-nyi egyezésein alapuló rokonságának jelenleg érvényes elmélete lényegében határtalan lehetőséget nyújt a különböző eredetű nyelvek genetikai egyesítésére.

Ez a nyelv nem tesz különbséget az elsődleges és másodlagos, behozott ismertetőjegyek között. Ismerettségből adódó rokonság.

Egyetlen század leforgása alatt a kartveli nyelvek indoeurópaiából sémivé „fejldtek”, majd újra visszatértek az indoeurópaiak ölébe. (Kevéssel korábban a morfológia agglutinatív elve a kartveli nyelveknek az altájakkhoz való közelítésére adott indítékot.)

Amidőn mélységes bölcs fejtegetéseket hallok az indoeurópai vagy altájai nyelvcsaládokról, eszembe jut Mark Twain elbeszélése: „Hogyan szerkesztettem a mezőgazdasági újságot”; ebben a hős — a tudományos stílust mímelve — ily hasznos agronómiai ismereteket sugall az előfizetőknek: „A tők — amennyiben a borsót nem vesszük számfításba — a narancsfélék családjának egyetlen olyan fogyasztható válfaja, amely északon is díszlik”.

Az indoeurópai közösség mintájára alkották meg az altájai nyelvcsaládot is. A létező elmélet szerint az indoeurópai és a török nyelvek nem sokkal Krisztus születése előtt keletkeztek. Más szavakkal: ezek a nyelvek példászerűen azonos időtartam alatt jutottak el napjainkig. Következésképpen a török nyelveknek is ugyanúgy szét kellett válniuk, mint az indoeurópaiaknak. Csakhogy: a török nyelvekben az alapszókinccset a szó-tári készletből nehéz elválasztani.

A török nyelvek többsége teljes egészében megfelel egymásnak: mind a szóképzés, mind a nyelvtan tekintetében. Meg kellett magyarázni ezt a ritka tüneményt. A kérdés fölvetésére N. Ja. Marr vállalkozott. Engedelmet kérek az idézet nagy terjedelméért. Meglehet, néhány megnyilatkozása elavult, de tribunusi indulatainak lényege még mindig időszerű.

„... a török nyelvek genetikailag nemcsak hogy megmagyaráztalanok, de megvilágítva sincsenek semmilyen mértékben. A velük kapcsolatos genetikai kérdése, azaz a török nyelvek származásának kérdését lényegében senki nem tette föl. Köztudomású, hogy a törökök Ázsia mélyéből származnak. Következésképp ott is keletkeztek. Irodalmi aktivitásuk folytán a törökök a 6. századtól fogva ismeretesek, s annak alapján — hogy a kínaiak már csaknem ezer évvel korábban ismerik őket, a szaktudósok azt tanítják nekünk, hogy a török nyelvek konzervativizmusukkal tűnnek ki, minthogy a 6. századi emlékek ugyanolyan nyelvjárási csoportokról vallanak, mint a jelenben létezők. Ebből kiderül az ezerháromszáz esztendő folyamán tanúsított rendíthetetlen konzervativizmus. Méginkább nyilvánulhatott a török nyelvek természetes konzervativizmusa a meg-eiőző nem egy ezer esztendőben. Következésképp akkor is, amikor a kínaiak szükségessé tartották, hogy megemlítsék őket, de jóval korábban is.

Mindez így van. Több az annál, hogy — **tényleges magyarázat hiányában** mily jólismert az ily részesség alkalmazása más nyelvekre is. Carngran, a híres nyelvész tökéletes komolysággal ír a kínaiak konzervativizmusáról a beszéd vonatkozásában: „Hogy miért maradt fönn az ősi nyelv, annak oka Kínában a hagyomány elháríthatatlan ereje”. A nyelvek azonban nem a természet alkotásai, semmiféle különleges természeti tulajdonsággal nem rendelkeznek, még a konzervativizmusnak is megvan a maga

története. Egyszóval a török nyelvek származásának kérdését nem lehet kikerülni, mert a probléma megérett, s megoldása nélkül tapodtat sem mozdulhatunk előre érdemleges tanulmányozásukban, ez teljesen belátható, mint ahogy nem lehet tudományosan belenyugodni abba sem, hogy a törökök őshazája Ázsiában van, csupán azért, mert tömegesen ott találhatók (egyébként ez sem mondható) és mert őket az első időkől fogva ekként ismerjük a róluk szóló írásos bizonyítékokból.

Természetesen a törökök őshazája gyanánt Ázsia nem ismerhető el annak a ténynek a felületes tanúsága alapján, amely az emberiség rövid — a törökök és a török nyelv keletkezésének és fejlődésének sorsával egybevetve: rövid — történelmi emlékezetéből ismeretes."

Meggyőző érvek után jut el a következtetésig: „Következésképpen — mily hatalmas társadalmi munka, mily hatalmas nyelvalkotó folyamat ment végbe a török nyelvekben, hogy elérje azt a statikus állapotot, azt a konzervativizmust, amely a török nyelveket — maguknak a turkológusoknak az egybehangzó véleménye szerint — megkülönbözteti."

Ugyanitt föllép az indoeurópai nyelvészet eljárásainak a török nyelvekben való metafizikus alkalmazása ellen.

„Hisz ez zsákutca, jóllehet az indoeuropeisták zsákutcájától eltérő zsákutca; az indoeuropeisták ugyanis oly mélyre hatoltak a hatáskörükbe tartozó nyelvek tanulmányozásában, hogy — még ha kívánnák is — nehéz volna visszafordulniuk anélkül, hogy pozdorjává ne zúzzák bálványaikat, a turkológus nyelvészeknek viszont nem sikerült ily mélyre merülni rendszerük nyelveiben, s úgy állnak előttük, mint egy szifnx előtt. Az indoeuropeisták és a turkológusok zsákutcaiban csak az a közös, hogy mindnyájuk módszere egyaránt formális, és a hangok materiális valóságától élő és gazdag anyag tengerében a lelőhely talajában kapaszkodva — amely mindenkor ingatag támasz, s kiváltképp bizonytalan a törökség lába alatt — a turkológus nyelvészek nem kapcsolták szervesen össze a gazdag török nyelvet a törökök vagy a hajdan velük legbiztosabban rokon társadalmú népek gazdaságával és közéletével”.

Szemügyre véve a formális módszer „komor furfangjait”, Marr fölkiált: „Tudományosan — ez világos, de hogy legyen „politikusan”, éppen „politikusan”? Semmiképp nem tudtam, hogy a tudósnak stratégiává, politikussá, diplomatává kell válnia, s csak ezután, az utolsó helyen lehet tudós, azaz meghatározott társadalmi ismeretek művelője, fejlesztője és azok megújítója, ezért: köntörfalazás nélküli megfogalmazója, kinek egy a kötelessége: szorongás nélkül beszélni arról, amit az adott tárgyra vonatkozó korábbi ismeretek viszonyában annak a gondolata diktál, ami vagy régtől tudott, de még tudós körökben sem ismeretes, vagy pedig annak, amit újonnan tudsz meg, épp hogy hallod és látod. — Nem szabad szorongani az állásfoglalásban, bárha oly látványosságról is kelljen beszélni, mint a meztelen király illetlen helyzete, amit kitűnően ismert mindenki, de a bölcsek közül senki sem szánta rá magát a beszédre, s a „gyermeknek” kellett kimondania. Bizony, a bölcs kígyók nem mindig jelentik ki az igazságot. Megesik tehát, hogy a tudósnak gyermekké kell válnia, ha tiszta akar maradni”.

A haragos Marr szavai óta eltelt évtizedek alatt kevés, ami megváltozott. Ha a türk nyelvre elég komoly figyelmet fordítottak volna, a nyelvtudomány és történetírás hány mítosza engedett volna teret a realitásnak, és megtörténhetett volna, hogy a humanitáriák még egy lépéssel megközelítenék az exakt tudományokat. Amíg azonban az indoeuropeisták a türk nyelveket periférikus, kései nyelvjáráásoknak tekintik, az indoeurópai birodalom provinciájának, amíg maguk a turkológusok sem képesek megőrizni gatyájukat az odaadó inaskodás támasza híján, s vég nélkül, vakon és süketen szajkózzák tekintetes tanítóik elszomorító igazságait, addig Femida fekete kötésében fogunk föl s alá bolyongani saját házunkban, fájón fölvérezve homlokunkat az ismerős szögleteken.

A Jurta és a Louvre

A leendő türk nyelvtudomány kezdetben az indoeuropeisztika legifjabb gyermekeként édes szülőanya céljait és módszereit ismételte fennhangon. Megismételte a hibákat is. Néhányukat az indoeuropeisták rég megtagadták. A turkológusok folytatólagosan továbbfejlesztik azokat. Mindkét tudomány kezdeti időszakában sok a közös vonás:

1. Az indoeurópai nyelvtudomány az óind (szanszkrit) írás nyelvének tanulmányozásával kezdődött. Orhon és Jenyiszej írásos emlékeinek tanulmányozásával kezdődött a turkológia.

2. A szanszkrit iránti lelkesedés vezette az első indoeuropeistákat arra a téves elméletre, amely a szanszkritot az indoeurópai család legősibb nyelvének nyilvánította, azaz ősendoeurópai alapnyelvnek, ill. ahhoz szélsőséges mértékben közelinek, s ennek megfelelően az európai nyelvek összes normáit, amelyek eltértek a szanszkrit normáktól, a szanszkrit eltorzulásának tekintették.

Így G. Benfey és Fr. Bopp azt állította, hogy az ősendoeurópai nyelv mindössze három magánhangzót tartalmazott (a, i, u), minthogy a szanszkrit szövegekben mindössze három magánhangzót jegyeztek föl.

Később (még a 19. században) a palatalizáció törvényének fölfedezésével (Kollitz) bebizonyosult, hogy az ősnyelvben kettővel (e, o) több magánhangzó volt, amelyek azután (már a szanszkritban) „a”-vá olvadtak össze. Ez volt a tudományos módszer első diadala a kezdő indoeuropeisztika földhöz tapadó empirizmusa fölött.

Az orhon-jenyiszeji emlékek (8. sz.) nyelve tekinthető a „türk szanszkritnak”. Fejleményének pedig a keletturkesztáni emlékek nyelve (10—11—13. sz.). Normái megőrződnek a mai oguz-korluk-ujgur csoport nyelveiben (türkmén, azerhajdzsán, oszmán, üzbeig, uigur).

Csaknem száz évvel ezelőtt I. Grünzel mondta ki azt a feltevést, hogy kezdet kezdetén a türk nyelvekben három magánhangzó volt (a, i, u). (Hogy mennyire szivósak a turkológiában az előítélettel teli eszmék, az akár abból megítélhető, hogy I. Grünzelnek ma is vannak követői. Így M. A. Cserkasszkij nemrég, 1965-ben azt írta, hogy a türk vokalizmus rendszere „háromszögletű” volt (i, a, u), s az orhoni időben vált négyszögletűvé (i, a, u, ü). M. A. Cserkasszkij utóbbi modelljének javára szóló fő- és egyetlen érv „az orhoni írás adatai”. Az orhon-jenyiszeji írásban valóban csupán négy jel van a magánhangzók jelölésére. Még Tomsen megállapította azonban (1893. november 25-én), hogy ez a négy jel különböző kontextusokban 8 magánhangzót fejezett ki, amelyek megvoltak az akkori nyelvben).

Amint látjuk, az indoeurópai és a türk nyelvtudomány kezdeti történetében sok a közös és betűszerintiek a megegyezések. A különbség viszont abban van, hogy az indoeuropeisztika és a turkológia további fejlődésének vonalai eltértek egymástól: az előbbi folytatta a nyílt fölemelkedést, az utóbbi pedig a föld felszínével párhuzamosan haladt, sőt egyes momentumokban csaknem összeolvadt azzal. Így a turkológia kezdő tudomány is maradt, az indoeuropeista nyelvtudomány fattyúhajtása. Radlovval és Tomsennel egyenértékű nevek a 20. században még nem jelentkeztek. Továbbra is statikus, alkalmazott tudományág marad. Tomsen felfedezéseinek ideje óta a türk nyelveket irányító egyetlen hangtani törvényt nem írtak le.

Évtizedekig folyt a vita az indoeuropeisztikában az „e” betűről. Amint már említettük, J. Bopp és mások azt állították, hogy ez nem volt meg az ősnyelvben, mint ahogy nincs meg a szanszkritban és más indoíráni írásos nyelvben sem. A palatalizáció törvényével végül is megállapíthatták, hogy a szanszkrit előtt megvolt az „e”, s azt a szanszkritban az „a” szorította ki. A turkológiában még csak kezdő-

dik a vita az „e”-ről; minthogy az orhon-jenyiszeji emlékekben „e”-t nem derítettek föl s nincs meg az uigur írásokban sem, következésképp ennek a magánhangzónak nyoma sem volt. Később jelent meg az „ə” alapján.

Hellász filozófusai időről-időre föltették maguknak a kérdést: „Vajon nem téveszem-e össze az okot a következménnyel?” Ez a kérdés fejlesztette Hellász filozófiáját és természettudományait. A turkológusoknak azonban nem jutott eszébe, hogy ezt a két ismeretlent (ä > e, e > ä) — még ha elméletileg is — megkíséreljék fölcserélni s megnézzék, mi következik ebből. Ez a türk hangtan és alaktan sok homályosságának, illogikusságának, szabálytalanságának magyarázatára vezetett volna. A tekintélyek által túlságosan jóváhagyott, szentesített premisszák idővel a tudomány kerékkötőivé válnak, az elmélet egész építményével szemben nyíltan fegyelmezetlen, annak elletmondó premissza pedig váratlanul előre lendíti a tudományt.

A. M. Scserbak rekonstruált néhány száz ősalakot (vagyis az őstörök nyelv szavait). Közülük egyetlenben sincs „e” betű. Ezek nemcsak magánhangzórendszerükkel, de mássalhangzóalapjukkal is túlságosan, már-már tolakodóan emlékeztetnek az orhon-jenyiszeji (másként szólva: oguz-karluk) alakokra. A mai nyelvek közül a türkmén szolgált mintául. Amennyiben A. M. Scserbaknak hinni lehet, a történelem előtti korban csaknem minden türk kimondottan türkménül beszélt. A legutóbbi évszázadokban eltértek ettől, és kifejlődtek a kipscak és szibériai nyelvek.

... Sok mai türk nyelvben vannak hosszú magánhangzók. Megvoltak-e vajon az őstörökben? A 19. század turkológusai tagadták ezt a lehetőséget, úgy vélekedvén, hogy ez későbbi jelenség. Je. D. Polivanov (1924-ben) az elsődleges (vagy őstörök) hosszú magánhangzók kiválásának javára eléggé meggyőző érveket sorolt elő. Megjegyezte, hogy az őstörök magánhangzóhosszúság felidézésekor figyelembe kell venni a türkmén-jakut megfeleléseket. Scserbak fenntartás nélkül elfogadja ezt az eszmét és módszert. Valóban, a türkmének és a jakutok nyilván rég elváltak egymástól. S ha nyelvükben valamiféle közös vonások megőrződtek, úgy ezek kétségtelenül ősi vonások. Másképp nem is lehet. S ebből az eszméből kiindulva Scserbak így idézi föl az ősalakokat: yyr — lesoványodni, elfáradni (jakut), aar (türkmén) — következésképp az őstörökben így volt: aar; yysz — munka (jakut), yys (türkmén), következésképp: yys (őstörök); aasz — átjárni, átönteni (jakut), aas (türkmén), aas (őstörök) stb.

Az őstörök hosszú magánhangzók kérdését nem lehet ennyire határozottan eldönteni, ugyanis az ellenérvek sem kerülhetők ki elhallgatással.

Mindenek előtt a türk szanszkrit (az orhon-jenyiszeji szövegek) adatai.

Az ősi indiai és iráni írásrendszerek tartalmazták a hosszú és rövid hangok jelölésére szolgáló jeleket, de nem volt jel a magas és mély magánhangzók számára. Ilyen minőségi elhatárolás ugyanis már nem volt azokban a nyelvekben. Az orhon-jenyiszeji írás egyedülálló a maga nemében. Az összes ismert ábécék közül egyedül ez választja szét szigorúan a betűket a mély-magas elve szerint. Minthogy létezett (és létezik ilyen felosztás a török nyelvekben, amelyek számára az írást megalkották. Azonban nincs jel a hosszú magánhangzók és mássalhangzók számára. Ha a hosszú hangzók ugyanolyan jellemzőek lettek volna azon idő török nyelveire, mint — mondjuk — az irániakra, az orhon-jenyiszeji írás kétségtelenül tükrözte volna ezt az állapotot. Meggyőződéssel kijelenthetjük, hogy az oguz-karluk nyelvekre (amelyekhez a türkmén is tartozik) a 8. században a hangzóhosszúság még nem volt jellemző. Ez egy későbbi időszakban jelent meg. E jelenség okai is szembetűnőek. (És különös, hogy a hangtannal foglalkozó nyelvész ennek nem tulajdonított kellő jelentőséget.) Ennek okai az oguz-karluk népek történetének sajátosságában rejlenek.

Az indoeurópai elméletnek az volt az egyik legfőbb fogyatékosága, hogy az indoeurópai nyelveket a világ általános nyelvkeletkezési folyamatától elszigetelten vizs-

gálta. Mintha az indoeurópai nyelvek a türk, finnugor és egyéb nyelvektől függetlenül fejlődtek volna ki. N. Marr új elmélete az indoeuropeisták ily korlátoltsága elleni tiltakozás volt. Sajnos azonban az ő módszerei rossz hírbe hozták a világ nyelvei gyökeres kapcsolatainak lényegében helyes eszméjét, amely manapság részenként fejlődik nosztratikus elméletté. A turkológusok egyelőre azon ügyeskednek, hogy végigkísérjék a török nyelveket a történelem meredek lejtőin, akár a műlesiklókat, a jelző-zászlócskákat meg nem érintve. A török nyelvek — úgy látszik — nem szenvedtek el semmiféle indoiráni, sémi, finnugor hatást (noha a szavakon elismerhető a hatás, de csak a legjelentéktelenebb mértékben és később — mint például a tadzsik hatása az üzbégre). Hogy mire vezet a nyelvtörténetnek ez a történelmietlen megközelítése, az A. M. Scserbak könyvének példáján látható.

Az oguz-karlukok csupán (a tudomány által vizsgált) legutóbbi évezred alatt keresztülmentek néhány kultúra- és vallás-váltáson. Buddhizmus, manicheizmus, szíriai kereszténység, zoroasztrizmus, iszlám. E vallások mindegyike frással, művészettel, létformával, néppel és nyelvel érkezett. Az indoiráni-arab tényező meghatározó módon hatott az oguz-karluk népek kultúrájára és életmódjára. Sem az ind nyelv és írás (brahmi), sem az iráni nyelv és írás (szogd) nem ismerik el az e-t („ə”-vel helyettesítve azt) és elismerik a hosszú magánhangzókat, azaz épp ezek a jelek különböztetik is meg a mai aquz-karluk nyelveket a kipszakoktól. Egyedül csak az arab olthatta beléjük a nyílt „ə” és a hosszú magánhangzók iránti vonzalmat az állandó használat ezer esztendeje alatt. Mind a korán, mind az arúz (a perzsa-arab költészet alapvető versmértéke) hatott az oguz-karlukok nyelvére. Íme az azerbajdzsán költő és tudós, Raszul Rza tanúsága: „Századok folyamán az azerbajdzsán költészetben eluralkodott az arúz versmértéke; a hangok hosszúsága és rövidege alkotja e mérték alapját, amelynek 19 változata van. Ennek a mértéknek a használata nagy károkat okozott az azerbajdzsán nyelvnek, beszenyezvén azt arab, perzsa szavak sokaságával s nemritkán eltorzítva a tulajdonképpeni azerbajdzsán szavak hangzását”.

A költő Raszul Rza elismeri, hogy az arabos hosszúság az azerbajdzsán szavak „természetes hangzásának” eltorzítása. A turkológus A. M. Scserbak úgy véli, hogy ez a hosszúság jellemző volt az őstörök nyelvre, s következésképp minden török nyelvre. S ha némelyikük (a kipszak) manapság nem ismeri el a hosszú magánhangzókat, úgy ez azt tanúsítja, hogy később keletkezett. Így vált az idegenből behozott mennyiségi ismertetőjegy a tudós tolla alatt alapvetővé, elsődlegessé. Ezzel magával lényegesen eltorzult a türk nyelvek történeti szemlélete. (A szibériai nyelvek — jakut, tuvai, hakas, kirgiz — hangzóhosszúsága Mongólia „buddhista” nyelvi hatásának következménye lehetett. Mindenesetre a türk hosszú magánhangzók keletkezésének kérdését kutatni a nevezett tényezők számításbavétele nélkül nem látszik lehetségesnek.)

A kipszak népek nem vették föl a buddhizmust, megállították az irániakat (a zoroasztrizmust) és az arabokat Desti-Kipszak határain és visszatartották őket sok évszázadon keresztül. A nomádoknak az indoiráni-arab népekkel való kapcsolata az idők folyamán eléggé jelentéktelen volt ahhoz, mintsemhogy a nyelv jelentős hatást átélhessen. Megőrizték a vallást (tengri), megőrizték az életformát (nomád lét), megőrizték a kultúrát, a zene és a költészet formáit, megőrizték a nyelvet is: az „e” hangot és a „rövideget”. Csupán a legutóbbi évszázadokban kezdődött el az iszlám behatolása a pusztákra. És már tudat magáról a kazah nyelvben az „ə” megjelenése s eltűnének néhány hosszú mássalhangzót (ketti, zsetti, zsatty). Az orhon-jenyiszjei emlékekben a mássalhangzóknek ilyen „eresztékei” még nem ismeretesek. Ha a nyelvtani folyamatokban szükségessé vált a „tt” összeolvadás, inkább elkerülték. Hasonlítsuk össze: bartym, altym, urtym, kyrtym, de: tudym, (Kül-tegin), bitidin (Tonjukuk). Az oguz-karlukok még ott is elismerik és mesterségesen magalkotják a hosszú mássalhangzókat, ahol nem kellene (szakkiz, tokkuz, etti, assy<asty, isszyk<yszyk), a kazahok máig idegenkednek a mesterséges „ll”-től, az „l” után mindig egyéb mássalhangzó van (koldar, kuldar, kolder), sőt még allah is — alda, a mullah is — molda, a rég kialakult feltételes reflex szerint. Ma a kazahok már kiejtik, hogy muhabbat, mahammat, de a 19. században a hosszú „mm” még „mb”-vé alakult át (Mahambet, Mambet; tamma-tamba, tanba; kummesz — kumbesz „temeio”). Érdekes, hogy az ógörögök ugyanígy reagáltak a hosszú sémi „m” mássalhangzóra. Ők a fóniciafaktól kölcsön-

nözték az írást a betűk elnevezésével együtt. Az „l” neve „lammad” volt. A görögök ezt az idegen szót „lambdai”-ra változtatták. Az „mb”-reflex érezhető e mai európai szavakon is: „lampa”, „sompol”, „kumpol” (kupola) stb.

(S ez a reakció a kazah nyelvben alighanem rég megjelenhetett, hisz gyorsabb ez az eredmény az örökös tehetetlenségénél, amelyet máris csaknem elnyomott az arab hagyományhoz való közeledés.)

... A hosszú hangok nem is az összes indoeurópai nyelvre jellemzőek. A görögben és a latinban sémi hatásra jelentkeztek. A germán nyelvekben a latin hatására. Így a gótok — átvévén a hosszú magánhangzókat — diftongusokat képeztek belőlük: aa>ai, uu>ui, ii>ij. Pontosan ugyanilyen reflexet váltottak ki a hosszú sémi magánhangzók az ókori Elő-Ázsia néhány nem-sémi nyelvében. Például a hurritban. Hogy e törvényszerűséget sikerült megállapítani, az a hosszú magánhangzók és a diftongusok sértetlenségének köszönhető. Gyakorlatilag minden hosszú magánhangzós alaknak van egy kettőshangzós nyelvjárási változata: ai — aa, ei — ee. A kipszak nyelvekben a morfológiai folyamatban keletkezett hosszú magánhangzók helyett kettőshangzó képződik. Például a kazahban a jelenidejű határozói igenév így alakul: felszólító mód (igető)+a. A felszólító mód gyakorta végződik erre a magánhangzóra, s a formáns kibővítése kiváltja a mesterséges a+a-t: szöjle — szölj; szöjle +e>szöllej — szölva. Borla — krétázza, rajzolj krétával; borla+a>borlaj — krétázva, krétával rajzolva stb. Ha nem ismerjük ezt a törvényszerűséget és kijelentjük a türk hangok elsődleges hosszúságát, a régiség „modernizálását” kockáztatjuk meg. A kölcsönzött hosszú magánhangzók a türk nyelvekben háromféle alakban realizálódtak:

1. hosszú > diftongus,
2. hosszú > rövid,
3. hosszú = hosszú.

A harmadik út vált később a többi két török nyelv — de nem az összes — normájává. Normaként a hosszú hangzó a nyugati türk nyelvekbe a kerámmal és az arúzzal érkezett, a keleti türkökbe pedig a mongoloktól. S amidőn a hosszú válik normává, az elsődleges rövideket ezekben a nyelvekben már úgy ejthetik ki, mint a hosszúságot. Kivétel: a kipszak nyelvek csak egy hosszú magánhangzót ismernek el, az uu-t. A többi diftongizálódik. Vannak azonban a szóképzésben oly példák is, amelyek azt bizonyítják, hogy olykor a hosszú uu is kettőshangzóként valósul meg: tuu — 1) szülni, születni, 2) a születés alkalmából tartott ünnep. Van azonban egy tuj változat is, amely az utóbbi lexikai jelentést hordozza. Ezeket a sémákat a türk lexémák ősalakjainak felidézésekor figyeltük meg.

A táblázathoz

Szerettem volna a sumér-türk kapcsolatokról szóló dolgozatomat ezzel a lappal megkezdeni, nyugodtan, anélkül, hogy gondolataimat szétárasztom szomorú jelenkorunkban, de sajnos a turkológiában a legapróbb részletkérdést sem lehet eldönteni addig, amíg — bárha a legáltalánosabb — problémák elő nem adódnak.

A sumérról és a türkökről korábban is összehasonlították (Hommel).

Két módszertani hiba:

1. Mindenáron arra törekedett, hogy bebizonyítsa a genetikai rokonságot.
2. Kevésszámú — kb. tucatnyi — szót hasonlított össze, a szóképzés különböző területeiről.

Az eredmény: Hommelt kinevették. Kísérleteit a tudománytalan összehasonlításból eredő tudománytalan következtetések iskolapéldáiként idézik. Igaz, emellett még más fogyatékoságok is megmutakoztak: a sumér példákkal más-más török nyelvekből vett szavakat hasonlított össze — „márpedig az ősalakok kelleneek”. S tekintettel csekély mennyiségükre, a föllelt és szembeállított lexémák a türk szavakkal csak véletlenül egyezhettek meg.

Tanultunk Hommel kudarcának leckéjéből, s azt javasoljuk, hogy ne a szóképzés különböző területeiről vett egyes szavakat hasonlítsuk össze, hanem — megbontva az ábécé-sorrendet — a lexémák szemantikai szócsaládjait. Osztályokba csoportosítva a sumér szóanyagot és egybevetve a türk nyelvek megfelelő kifejezéseivel azt tapasztaltam, hogy a megfelelések nagy többsége két osztályba sorolható: a) Isten, b) Ember.

Az értelmi és alakjában hasonlóságok, ill. különbségek rendszeressége kizárta a véletlen megegyezéseket, és sok esetben az általam eleinte föltételezett függőségnek a fordítottját bizonyította: az e két osztályba tartozó sumér szavak közül sok függött a türk szavaktól. S ezenkívül ami még meglepőbb: a sumér kölcsönzések megőrizték azokat a nyelvjárási sajátosságokat, amelyek a török nyelvekben napjainkig fennmaradtak s elég részletesen le is vannak írva. Ez azt jelentheti, hogy a sumérok nem a köztörökökkel érintkeztek s nem is az egyik türk törzssel, hanem többel. S ami még megjegyezhető: a türkökkel való kapcsolatok megismétlődtek. Vannak „alavult” turkizmusok, de eléggé „frissek” is, amelyeknek még nem sikerült külsőleg megváltozniuk.

A szemantikai szócsaládok egybevetése a főkérdésre is választott: rokonok-e a török nyelvek a sumérral!

Rokonok, de nem genetikailag.

Ugyanúgy rokonok, akár a mai üzbec, dungan, maláj, cserkesz, urdu, iráni, oszét és arab. Az ilyet kulturális rokonságnak nevezhetjük. Ezek egy kulturális föderáció nyelvei, amelynek feltétele az egy vallás.

De meg kell különböztetnünk a nyelvek legősibb kulturális rokonságának fogalmát a későtől. Az utóbbi esetben, ha a már meggazdagodott, minden szinten telített nyelvek lépnek kapcsolatba egymással, csupán a kultikus szavakat kölcsönzik (Isten osztálya) valamint a kultúra egyes kifejezéseit, míg a kulturális rokonság legősibb szakaszában — amidőn a kölcsönző nyelvek még csak alakulóban vannak — a nyelvek kiterjedtebb diffúziója várható. A következő osztályok szókészlete kölcsönződik: Ember, Természet, Kultúra (számnevek stb.).

A török nyelvek — nézetem szerint — a sumérral és a mongollal a legősibb kulturális rokonság állapotában voltak, az arabbal pedig késői kulturális rokonságban. Emellett a késői kulturális hatás nem szorította ki végleg a legősibbnek az eredményeit, akár mint rá is rakódott, elfővé, passzívításba szorítva azt, de — ismételjük — meg nem semmisítve. A nyelvnek ez a bámulatos rajzúsága nyilvánkozott meg a kazah „Alla-Tengri” kifejezésben, amellyel az utolsó török nomádok illetik az Egyetlen Oszthatatlan istent (az isten neve nem másul meg; a vallási terminusok bármely szókészlet szavainak legszívósabb osztályába tartoznak).

Számot vetvén ezekkel a tényezőkkel, elérkeztünk a sumér szavaknak a türkökkel való nem véletlen megegyezéseit bemutató táblázat összeállításához. Meg kell jegyezmem, hogy az a veszteség, amely sumér jegyzeteim irattárát érte, annyira jelentős volt, hogy le kellett mondanom egy teljes sumér-türk szótár megszerkesztésének romantikus gondolatáról. Az elveszett anyag pótlására szánt munka még esztendőkre bezárt volna engem a moszkvai és leningrádi könyvtárakba. S be kell vallanom: mindeme túrkeresésekre nem elégé ráuntam. Természetem szerint én fürkésző vagyok. Számomra az a fontos, hogy az útvonal-térképen a lehetséges lelőhely pontját megjelöltem. S a köolajnyomokat tartalmazó vizespalackot elemzés végett laboratóriumba adjam. A készlet földértése és földolgozása viszont nem az én dolgom. S úgy tünik, a lelőhely megtaláltatott. Hogy a szögyezések hatását fölerősítsem, a sumér anyagot szándékosan arra szókészletre korlátoztam, amelyet I. M. Gyakonov, Elő-Ázsiá kihalt nyelveinek vezető szovjet szaktudósa idéz cikkében. Az a következtetés késztetett rá, hogy így tegyek, amellyel „A sumér nyelv” c. cikk végződik: „Ismereteink jelenlegi állapotában sem a nyelvtani formánsok anyaga, sem az alapszókincs oly szavainak anyaga, mint a számnevek, rokonsági terminusok, testrészek elnevezései stb. nem derítenek föl megegyezéseket más nyelvek analóg anyagával. Lehetséges, ez azall kapcsolatban, hogy a sumér nyelv eredeti hangrendszere erősen lepusztult és megfogyatkozott a magánhangzók asszimilációjának és a véghangok elvesztésének következtében. Ezért ma a sumér nyelvet elszigeteltnek, bármely más nyelvvel való rokonságát megállapíthatatlannak kell tekintenünk.

Még jelenlegi tudásunk állapota sz az I. M. Gyakonov cikkében föllelhető szóanyag is lehetővé teszi, hogy a sumérnak a ma élő török nyelvekkel való kulturális rokonságát megállapítsuk. I. M. Gyakonov valamivel több, mint száz szót használ föl példák gyanánt. Én 60-at választottam ki, jöllehet kiválaszthattam volna 50-et vagy 80-at is. Miért maradtam meg ennél a számnál? Sumérban ez a magasabb számítások mértéke. A váltószámokat így szómlálták: 60, 60×60, 60×60×60 stb. Innét származik a hatvanas számítás hagyományja: egy perc — 60 másodperc, egy óra — hatvan perc, a kör 360 fok stb.

Megtartjuk ezt a szimbólikát — hátha szerecsnt hoz. Hadd találjanak mások az első kikeresett 60 szó után 60-szor és 360-szor többet, ha majd a teljesebb szótárt kutatják. Am meggyőződésem: ahhoz, hogy a tenger ízét megismerjük, nem föltétlenül szükséges kikortolyolni a Csendes Óceánt, elegendő az a néhány sós permet, amit egy szélroham az arcunkba sodor.

60 szó

(A türk szavakkal egybevett sumér szavak rövid táblázata)

Megjegyzések. 1. Ezen összehasonlításához alapvetően az Isten és az Ember osztálya tartozik. Az osztályok között nem mindig sikerül éles határt vonni. Hova sorolhatnánk például a nemek, a föld, a hegy, a nap elnevezéseit? Az ősi ember isteníttette az ember származásának titkát, s megkísérelvén megérteni azt, imádta a termőföldet is, a tüzet is, a nőt — az anyát is: az embereket és jelenségeket isten ivadékaiknak tekintette.

2. A sumér szavak nem ábécé-sorrendben, hanem szócsaládok szerint vannak csoportosítva.

3. Az ősalakok csillaggal vannak megjelölve. Egy csillag jelöli a sumér rovatban a Gyakonov javasolta ősalakot, kettő az enyémet.

4. A türk rovatban zárójelbe vannak téve az élő türk nyelvjárásokban följegyzett alakváltozatok,

a nyelvjárás körzetét vagy elnevezését feltüntető megjegyzés nélkül (ritka kivétellel). A „köztörök” megjegyzéssel azokat a szavakat jelöltük, amelyek a türk nyelvek többségében megfigyelhetők.

5. A sumér rovatban zárójelben vannak megadva a szó leírásának változatai.

6. Az olvasó könnyebbé végett a sumér és türk szavakat magyaros kiejtés szerint írtam le. A mai magyar köznyelvből hiányzó hangokat a következők betűk jelölik:

ä — egészen nyílt e (megközelítőleg az a és e között)

γ — az i háculképzett párja; az oroszban a „jerü” betű jelöli

(A ford.)

Az Ember osztálya

	Sumér	Türk
1	ADA apa	ATA (ADA) apa (köztörök)
2	AMA anya	AMA (ABA, APA, ANA) anyag (köztör.)
3	AMAR állatkölyök; borjú. Az akkádban: MAR fiú	*MARA (MALA, BALA, PALA) gyerek. Az összetett szavakban színharmonizálódott NI-MARÁ unoka; SCSE-BARÁ dédunoka.
4	TU szülni	TUU (TUGU, TUVU, TURU) szülni (köztör.) TU (TUG TUV, TUR) szülj; szüless.
4b	TUD szülni	TUDY (TUGDY, TUBDY, TURDY) szült; született.
4c	TUM hozás	TUYM szülés; utódhozás (köztör.)
4d	DUMU gyermek, utód	TUMA gyermek; utód; nemzedék (köztör.)
5	TIR (TIL, TI) élet	TIRIK (TIRI) élő (köztör.) TURUK élő TURU élni TUR élj
5b	TIR (TIL, TI) nyíl	TIRIK fegyver, lövedék, nyíl (szagaj) A többi nyelvben a TIR szótó a szavak hatalmas családját képi ilyen jelentésekkel: hegyes; szúr; átdőf; fölfűz; karcos stb.
5c	SI (ZI) élet; lélek **TI (DI)	SI (CSI, DZSI, ZI) embert jelentő szuffixum (köztör.)
6	KIR-SZIKIL szűz	SZILIK-KYZ szűz. Állandó szóösszetétel az ötörök költői nyelvben.
7	SZIKIL tiszta **SZILIK	SZILIK tiszta (ötör., oszmán). *SZULUK tiszta.
8	GIG sötét, fekete, halál	GÜJÜK (KÜJÜK) korom; sötét; keserűség; bánat (köztör.) KÜK (GÜK) kék; kékeszürke; világoskék; zöld (köztör.)
9	EREN köztörök harcos; munkás	EREN (ARAN, ERAN) köztörök harcos; követő; beavatott; harcos; férfi (ötör., oszm., uigur stb.). Képzés: ER- kövess vkit. EREN — követő (főnév a múltidejű melléknévi igenév alakjában. Termékeny alak). ER harcos; férfi; hős (köztör.)
9b	ERE (ER) rab. Az előző szó fejleménye	
10	SUBA (SZIPA) pásztor	SUPAN (CSUBAN, CSOBAN, CSABAN) pásztor (köztör.).
11	AB ajtó	AV (AB, EV, EB, ÚJ) ház (köztör.).
11b	ES ház Ugyanaz a hieroglifa fejezi ki, mint az előző szót.	ESIK (ESZIK) ajtó (köztör.).
12	UGU (UG) nemzetség	ÜGÜS nemzetség (ötör.). UG nemzetség, család, anya (altáji).
12b	UG-KEN gyülekezet. Szó szerint: „széles nemzetség”	KEN-ESZ (KENES) tanács; gyűlés (köztör.) Szó szerint: „széles értelem”. De ha elismerjük: ESZ (ES) ház, „széles ház”. A nyelvjárási változat KEN UJ (ka'ah, kirgiz stb.) nyomot hagyott a kínaiában: KEJ-UJ — nagy gyűlés, tömeggyűlés (KEJ nagy, UJ gyűlés, csoport, tömeg). URU emelni; építeni; ütni (köztör.).
13	RU emelni; ütni	
13b	URUK erődítmény; város; közösség	URUK fölemelt; *város; *a város lakossága; törzs.
14	SZIG ütés	SZÜK (SZÖK, SOK, CSOK) üss (köztör.).
15	GAG beleszúrni	KAK (GAK) verd be (köztör.).
16	TAG összekapcsolni	TAK (TAG) kapsold össze; csatold; tüzd (köztör.).

Sumér

Türk

17	SU kéz	US (USZ, UUS, UUSZ) marék (köztör.).
17b	SU-TAG-TI megfogott	US-TA-DY megfogott; elkapott; tart.
18	KAR elrabol, elragad	KARMA (KARPA) rablás (ótör.) <*KAR kéz; fogd meg. Az ótörökben KAR, KARY a kéz része; KARS arasz, az ujjak közti távolság, hossz mérték.
19	SZIR (SZUR) szőni	SZERÜK (SZERÜ) szövőszék; SZERMAK szövet (ótör.). Következésképp *SZER szőjj; V. ö. a kazahban SZYR varrj, tűz; SZYRMAK tűzés; tűzött szőnyeg.
20	SAB közép	SAB (CSAP, SZABA) vágd szét (köztör.) CSABAR közép (ujg.)
20b	SAG közép. Az előző szó nyelvjárási változata.	SAK (CSAK, SZAK) hasítsd szét; hasítsd félbe; egyenlő rész; darabka (köztör.). Az előző szó nyelvjárási változata.
21	ZAG oldal	ZSAK (JAK, DZSAG, ZAK) oldal (köztör.). Az előző szó változata.
21b	SZAKAR por, homok	CSAKYR homok, apró kavics (oszm.); CSAKA homok (csagataj).
22	TIBIRA rézműves	TEBIR (TEBER, TIBIR, DEBYR, TĀBIR, DĀBIR, TEMUR, TEMIR, TÖMÖR, TÖMÜR, TOMUZ) vas. A kifejezés jelentése szakaszos (stadiális). Szó szerinti jelentése „kovácsolható föld”, azaz olyan anyag, amely aláveti magát a kovácsolásnak. Ezzel a szóval nevezhettek meg kezdetben minden kovácsolható fémet. Némely indiai nyelvben még rezet jelent. PI. TOMOR — réz (bengáli). L. az előző szót.
23	ZABAR réz; bronz	
	*DABIR	
24	ED körüljár; kijár	ŪT (ŪT, ID, ED, ET, AT) menj, járj körül, járj át (köztör.). Protetikus alakok: KET (GET, KIT) menj (köztör.).
25	GIN jönni	KEL (KIL, GEL) jöjj; érkezz (köztör.).
25b	ZAG-GIN közeledni	ZSAKYN (JAKIYN, ZAKYN) közel.
26	GU hang	KŪ hang; dallam (köztör.).
26b	GULSE örömmel, vidáman	KŪLIS (GŪLŪS) nevetés; öröm (köztör.). KULU (GULU) nevetni; hangot adni.
27	GESTUKA hallgató	ESTUGAN (ESZTUGAN, ESTIGEN) hallgató (köztör.). ES (ESZ) öntudat ESIT (ESZIT) hallgasd ESTU (ESZTU) hallgatni
27b	GESTÜK fül	*ESTUK az, aki hallgat. A mai nyelvben más kifejezés használatos.
28	EMEK nyelv	*EMEK (EMUK) nyelv „E” — enni; EMEK étel EMU szopni a mellet EMUK az, amit szopnak
29	BILGA ös. Megtalálható Bilgames eposzhős nevében (akkád változatában Gilgames). A nevet „Őshősként fordítjuk.	BILGA bölcs (ótör.). Képzése: BIL tudj; BILIM, BILIK tudás; bölcsesség; tudomány; BILGAN tudó; bölcs. Ótörök szövegekben gyakran megtalálható eposzhősök nevének össze-tételében v. titulásokban; BILGĀ BEK („bölcs bek”) BILGA-KAGAN („bölcs kagan”) stb.
30	ME én	MEN (BEN, BIN, MĀN, BĀN) én. Számos türk lexéma a nazálisok meglétével tér el a suméroktól. Adott esetben fejtételezhető, hogy ez későbbi jelenség. Némely altáji nyelv névmásaiban az n-nek nem sikerült megjelennie. V. ö. mongol BI én
31	ZE te	SZEN (SZĀN, SZIN) te. A mongolban SZI te
32	ANE (ENE) mutató névmás: „az”	ĀNE (ĀNĀ, ANAU) mutatónévmás: „az”.

Többes számú személyes névmásokat a sumérban nem derítettek föl. A türk alakokban a többes szám képzésének mesterséges módja deríthető ki. Erről még Sz. E. Malov írt a Kül-Tegin tiszteletére emelt orhoni oszlop szövegének fordításához fűzött ismert jegyzeteiben.

Ő így magyarázta a „BIZ” mi; „SZIZ” ti névmások keletkezését:

BI+SZI = BIZ (én+te = mi)

SZI+SZI = SZIZ (te+te = ti)

Ha ez így van, a többesszám alakjai abban a korban „adódtak össze”, amikor az egyszámú névmások nazális végződéseik még nem jelentek meg. Vagyis az egyes szám első és második személyű türk személyes névmások ősalakjai a sumérhoz egészen közelállónak bizonyulhatnak.

A Természet osztálya

Sumér	Türk
33 AMAR borjú, kölyök	MARA az az idő, amelynek folyamán az állat kölyöknek számít (oszm.) MARA (MARKA) bárány (köztör.). PARU borjú (csuvas).
33b **AMAR-AN szentelt állat. Szó szerint: „az ég borja”.	MARAN (MARAL, BARAN) foltos szarvas, szentelt állat (altáj-szibériai körz.).
34 UDU kos; napistenség; szentelt	UDUK (YDUK) szentelt (ótör.).
35 GUD bika	UD bika; szarvas állat (ótör.). GUDAA szarvasbika (tofalar).
36 KUNKAL faggyúsfarkú kos	KONKAL szarvasborjú (tofalar). Az északi türkök alkalmazhatták a juhtartás kifejezéseit a szarvasra. Uj. ez a kifejezés összetett szó: KON faggyúgumó (kazah, ujur stb.), KALN vastag, nagy. Valószínűleg így nevezték a juhoknak egy külön fajtáját.
37 UZUG (UZU, UZ) vízimadár	JÜZÜK (DZSÜZÜK) vízi, vízben úszó (köztör.). A JÜRÜK-höz nyúlik vissza.
38 GAS madár	KUS (KUSZ) madár, vízimadár (köztör.). Összetett szavakban „GAS”, „GAJ”. Pl. karlygas — fecske („feketés madár”), torgaj — veréb („szürke madár”), karga — varjú („fekete madár”). V. ö. még KAZ (GAZ) lúd (köztör.).
39 GIS fa; az akkád nyelvbe IS — fa — alakban kölcsönződött.	EGIS (EGISZ, ÄGÄS) természetű növény; fű (kazah, ujur), Az EG — ültess, vess, áss el igéből képzett főnév. Az a kor, amelyben a gyümölcsfa válik a fő kultúrnövényé, tükröződhetett elveszített jelentéssel EGIS (AGIS) gyümölcsfa, gyümölcsstermő bokor. A továbbiakban az alak eldurvult s a jelentés általánosodott: 1. AGAS, AGACS, YGACS — fa (ny.-i türk nyelvterület). Összetett szavakban — GAS, GACS, GAJ. A balkárban és a nogajban „AGACS” erdő. 2. YJAS, JYS, JYSZ erdő (szibériai körz.) 3. CSYS, CSISZ erdő (altájai).
40 EGER alj, alsó rész	EGER megalázás, megsemmisítés (kazah). Külön már nem használatos, csak segédigével az EGER KYLU „megsemmisíteni” kifejezésben. Szó szerint: „egert csinálni”.
41 EDEN síkság, puszta	EDEN padló a jurtában (kazah) ADAN a jurta alja; alap (csagatái).
42 EREN cédrus Az EREN közrendű harcos; munkás szó homonimája.	EREN köris; juhar (ujgur) Az EREN közrendű harcos, követő szó homonimája. Képzése: ER kövess; ER apadj, szivárogi; EREN következő; követő; EREN apadó, szivárgó.

Nyilván a gyantával, nedvvel átjárt növényeket nevezték EREN-nek. A „tülevelű fa” — „lomblevelű fa” közti átmenetet különböző nyelvekből vett példák is megerősítik. Pl. latin EBULUS — fenyő, EBULUM — bodza. Az oroszban JEL, JOLKA — fenyő, és a nyelvjárásbeli JELHA, JOLHA — égerfa; ELENYEC — boróka.

A kazahban az EREN-ből származik az ERMEN — ürömféle. Az ujurban gyakorta kiesik a liquida

Sumér

Türk

más mássa'hangzó előtt: EMEN — örömféle. A kazahok a lerövidült kifejezést új jelentéssel kölcsönzik: EMEN — tölgy.

A törökök ugyanabból a töből képezték a cédrus elnevezését, de másik főnévképzővel: ERSZ, ERZ — cédrus.

Ezek az alakok nagymértékben tükröződtek a szláv nyelvekben, mint pl. az előző EREN.

43	KUR hegy	KUR emelkedj (köztör.). Az UR szó változata. KYR hegyhát; fennsík (köztör.). KURA (KORA) fal; fallal bekerített térség. KÜR (KÖR) sírhalom.
44	KIR föld	KIR sár; agyag (köztör.). JIR (JER, JAR, ZSER, DZSER, ZER, GYER) föld

Az Isten osztálya

Sumér

Türk

45	AS vonal, egység	AS (ES, ESZ, IS) vágj, szúrj. Protetikus alakok: KES (KASZ, KESZ, KISZ) vágj; rójj PES (PASZ, PIS, PISZ) vágj, rajzolj. IS (ES) legkisebb, atom (köztör.) KISI (KICSI) kicsi (köztör.) PISI (BICSI, BISI) kicsi (nyelv.)
46	ISI por, homokszem. Az akkádok kölcsönzik: IS kicsi, legkisebb, atom.	TILIK (TILI, DILIK, DILI) vonal, sáv (köztör.). A TIL (DIL) „karcolj”, „szúrj”-ból képezve.
47	DILI vonal, egység	TESIK (DESIK, TESZIK) pont, rés (köztör.) Képzése innét: TES (DES) lyukassz, pontozz
48	DES pont, egység	ÜS (ÜCS, ÜSZ, ISZ) három (köztör.) UN (ON) tíz (köztör.) ÜS-UN harminc (az altáj-szibériai nyelvterületen maradt fenn).
49	US három	AN (A) hold (köztör.). A szótó ugyanígy megőrződik az ANYK tiszta, fényes, világos melléknévben.
50	U tíz	EN felső; határ-; szélesség; kör.
50b	US-U harminc	KEN széles (köztör.) *KIN igazság, igazi. A mai nyelvekben palatalizált alakok bukkannak elő: SIN (CSIN) igazság, igazi SZIN (SZEN) higgy
51	AN ég; csillag	UZUN hosszú (köztör.) UZAK hosszú (kazah) TÜS (TÜSZ) leereszkedni (köztör.)
52	EN felső	ÜT (ÜD, ÖD) dél, idő (ótör.)
52b	KEN széles	UT (UD, OT, OD) tűz (köztör.)
52c	KENA (KINA) igazság, igazi	UTUN (UDUN, OTUN, ODUN, OTYN) tűzifa, tüzelőanyag (köztör.)
53	UZUK hosszú, magas	UDUK (YDUK) megszentelt (ótör.)
54	TUS (SUS) leereszkedni, leülni	TENGIR (TEGRI, DÄNGER, TENIR, TÄNIR) isten, ég (köztör.) A csuvasban TENGIR tenger
55	UD nap; nap (24 ó.)	A többi török nyelvben TENGIZ, (TENIZ, DENIZ, DÄNGIZ) tenger; nagy folyó. Az ég/tenger jelentéseinek átmenete lehetséges. A csuvas r szisztematikusan váltakozik a köztörök z-vel.
55b	**UD tűz	N!Ä-MÄ mi ez? (köztör.)
56	UDUN tűzhely	TUP égetett téglá (oszm.).
57	UDU napistenség, megszentelt	
58	DINGIR (DEMER) isten, ég TINGIR, TIGIR folyó elnevezése)	
59	NAM sors. Szó szerint: NA-ME mi ez?	
60	DUB agyagtábla; dokumentum	

E szó története nem fér el a táblázat rovataiban. Ebben a megjegyzésben néhány tényt megnevezünk. A sumér szó az ósumér **TUT alakhoz vezethető vissza. Ebben az időszakban kölcsönzik az akkádok: TUPP — agyagtábla, írásos anyag. Az ókori Elő-Ázsia egyéb nyelveibe is átkerül: TUPPI (elámi), TUPPI (hurrit) stb.

Az ókori európai nyelvekben a következő alakokban tükröződik: TIPUS — lenyomat, pecsét (latin), TIPOSZ — lenyomat (görög). U/I hangváltakozás. Innét: a nyugateurópai TIPE — pecsét, lenyomat, minta típus, ábrázolás (francia), TYPE — pecsét, nyomdagép (angol).

A szó szerepel újonnan képzett szavakban is: tipográfia, teletype stb.

Török nyelvekben: TUMAR — 1. pergamen, kötet, könyv (oszm.);

2. írásos amulett, talizmán, feliratos medaillon (kazah és más nyelvek).

Más hangkészlettel: TAPU — okirat (oszm.), TAP — lenyomat (csagat.), TAPLY, — lenyomatos, pecsétes. TAVLA — játék, az való csontok (oszm.). Az agyagtáblák alakja maradt fenn a következő szavakban: TABLA — tábla, minden, ami lapos (oszm.), DABLA — tálca (krími tatár), TABA — serpenyő, lapos agyagtál (kazah), TABAK — széles lap, tálca, edény, tál, laposság, nyújtott vézta; papírlap: széles leveleű növények — lapu, útilapu, dohány (köztör.). TABAN — talp, alap (köztör.). Változatok: TOBAN, TUBAN. S végezetül: TABAA, (TAMBA, TAMGA, TABGA) — írásos jel; felirat; állatbélyeg; bélyeg; pecsét; betű.

Évezredek teltek el, megváltoztak az írásrendszerek, de az első írásos terminus fennmaradt. Mint ahogy annak elsődleges, sumérok előtti jelentése is: TUP — fenék, alj, alap, laposság (köztör.).

A sumérok jóvoltából azonban a szó új jelentést nyert, amit a türkök átvettek.

Meggondolás végett elő kell hozni egyéb európai kifejezéseket is: ezek alak és jelentés szerint közelállnak a bemutatott csoporthoz: TABULA — tábla, táblázat, (latin) TABLA — tábla, táblázat (népi vulgáris latin), TABLA tábla (középkori görög). Innét származik az európai nyelvekbe: table — asztal (angol), table — táblázat (holland) tafel — tábla, táblázat, asztal (német).

Szláv nyelvekben: TAVLIJA — tábla (szerbhorvát), TABELA — táblázat (lengyel), TAVLINKA — nyírkéreg doboz (orosz nyelv.), TAVLIJA — sakktabla.

A mai orosz irodalmi nyelvben: TABELJ, TABLICA, TABLO, FABULA, TAVRO, TEMA...

Az emberiség nem felejtette el Sumér tanításait. Még az agyagtáblák alakja is (lapos „tégla”), anyaga is (kiégetett agyag), a rajtuk való ábrázolás is (a táblák függőlegesen voltak megvonalmazva) — mindez tükröződött a szóban. A mai európai és türk népek elődei látták az égetett agyag sumér könyveket, s olykor maguk is fölhasználták a sumérok nagy találmányát.

Később a türkök megpróbálták átkeresztelni az agyagtáblát és összetett szót alkottak: „KIR-PICSIK” — „agyag könyv”.